

Ivo Pilar prema rasnom učenju i eugenici

Tomislav JONJIĆ
Zagreb

Izvorni znanstveni rad
(primljeno: 1. ožujka 2017.)
UDK 32Pilar, I.:323.1(497.1)

Tijekom gotovo četiri desetljeća svoga javnog djelovanja bio je Ivo Pilar sumnjičen, optuživan i klevetan za mnogošto, ali mu ni suvremenici niti kasniji protivnici njegovih političkih i društvenih zamisli nisu predbacivali pristajanje uz rasno učenje, sklonost rasističkim koncepcijama niti zagovaranje nasilnih i nedemokratskih načela borbe. Tek nakon sloma Jugoslavije pojavio se niz autora koji smatraju da se Pilara može proglasiti jednim od intelektualnih začetnika nedemokratske i rasističke ideologije koja je za ostvarenje svojih ciljeva navodno posezala i za eugeničkim metodama. Autor u ovom radu pokazuje što je zajedničko spomenutim kritičarima Pilarova djela, zbog čega su njihova stajališta pogrešna i zašto Pilarovo političko i znanstveno djelovanje treba kontekstualizirati te promatrati kao reakciju i odgovor na »srbohrvatstvo« i jugoslavenstvo, jedinu rasističku koncepciju koja je u hrvatskim zemljama do Pilarove smrti bila dosljedno smišljena i ozbiljno provedena.

Gljučne riječi: Ivo Pilar, rasno učenje, rasizam, socijalni darvinizam, eugenika, rasna higijena, južnoslavensko pitanje, jugoslavenstvo

Svi današnji narodi su produkti etničkoga miješanja, rasno čistih naroda danas neima na svijetu. (...) Glavna značajka narodnoga života jest kultura. Sve kulturne elemente, koji su se zametnuli u pojedinim obiteljima preuzima narod i konzervira ih te razvija dalje. (...) Bez narodnog života nema kulture. Internacionalne ili nadnarodne kulture u opće neima. Svaka kultura je produkt jednoga naroda.

Ivo Pilar (1922.)¹

Hrvatski je narod isto tako jedan produkt narodne asimilacije najrazličitijih elemenata, kao i svaki drugi narod na svijetu.

Ivo Pilar (1925.)²

Narod je jedan više jezični, kulturni i historičko-državni, nego etnički ili rasni pojam. Drugim riječima: naroda, koji bi bili rasno čisti i jedinstve-

¹ I. PILAR, *Borba za vrijednost svoga »Ja«*. Pokus filozofije slavenskog individualizma, Naklada St. Kugli, Zagreb, 1922., 85-86.

² I. PILAR, »Osnovne misli za jednu hrvatsku etnografiju (Predavanje, što ga je na 12. ožujka 1925. u »Pučkom sveučilištu« u Zagrebu držao Dr. Ivo Pilar)«, *Hrvat*, 7/1925., br. 1535, Zagreb, 11. IV. 1925., 9.

ni, danas nema. Svaki narod na svijetu je produkt etničkoga miješanja od više naroda i više rasa. To proizlazi iz one moralne sheme, po kojoj postaju narodi.

Ivo Pilar (1926.)³

Uvod

U organizaciji Katedre za sociologiju Pravnoga fakulteta u Zagrebu te Center for Inquiry Croatia, hrvatskog odvjetka udruge koja je 1991. osnovana u Sjedinjenim Američkim Državama i koja za sebe tvrdi kako joj je poslanje (»misija«) utvrđivati i jačati sekularno društvo na temeljima znanosti, razuma, slobode istraživanja i humanističkih vrijednosti,⁴ na zagrebačkom je Pravnom fakultetu profesor sociologije dr. sc. Duško Sekulić 2. travnja 2014. održao predavanje pod naslovom »Rasna znanost i porijeklo nacija. Mitovi: jučer i danas«. I predavač i organizator pokazali su ambiciju vrijednu hvale da se učena razmišljanja podijele sa što većim brojem zainteresiranih, pa su događaju htjeli dati znatniji publicitet.⁵ No, ta ambicija i taj optimizam pokazali su se nerealnima: predavanje je održano pred tridesetak slušatelja, od kojih su dvije trećine činili slabo motivirani seminaristi sociologije koji predavaču nisu uputili baš nijedno pitanje niti komentar, a videonimku predavanja koja je i danas dostupna na internetu, na kanalu *Youtube*, tijekom nepune tri godine, do 7. siječnja 2017., otvorio je, a možda i odgledao svega 61 (šezdesetjedan) posjetitelj, dakle: u prosjeku nešto manje od dva mjesečno.⁶

Jasno je, dakako, da taj podatak ništa ne govori ni o kakvoći predavanja niti o uvjerljivosti teza i argumentacije sadržane u njemu, ali je ipak šteta što ambiciju predavača i organizatora nije pratila i težnja da se izložene teze predstave, zastupaju i populariziraju na način koji je etičan, profesionalan i — zašto ne kazati — pristojan. Naime, udruga koja priseže znanosti, slobodi istraživanja i humanističkim vrijednostima, Sekulićevo je predavanje za internet priredila prilično osebužno: ne samo da se ono ne može komentirati na istoj mrežnoj stranici (što za predavanja sa znanstvenim pretenzijama nesumnjivo nije preporučljivo),⁷ niti se iz snimke uopće može razaznati koliko je (malo)brojna bila pu-

³ I. PILAR, »O životu i smrti, dizanju i padanju naroda«, (5), *Hrvat*, 8/1926., br. 1932, 9. VI. 1926., 4.

⁴ »The mission of the Center for Inquiry is to foster a secular society based on science, reason, freedom of inquiry, and humanist values.« (<http://www.centerforinquiry.net/>, pristup 7. I. 2017.)

⁵ Najava Sekulićevo predavanja sa sažetkom iz pera Renate Požgaj dostupna je na <http://www.pravo.unizg.hr/?@=6njx#news-8980>. Taj je sažetak predavanja na mnoštvo adresa, kao obavijest o predavanju, 1. IV. 2014. elektroničkom poštom razaslao i dr. Slobodan Danko Bosanac sa zagrebačkog Instituta Ruđera Boškovića. Istoga ju je dana posredno dobio i autor ovoga članka.

⁶ »Snimka tribine: 'Rasna znanost' i porijeklo nacija: mitovi danas i jučer« dostupna je na GEOSSET Croatia (<http://www.irb.hr/korisnici/bosanac-dav/cfirasznan.html>, pristup 23. VII. 2016. i 7. I. 2017.) te na Youtubeu (<https://www.youtube.com/watch?v=nj5aYoVBZQ&nooredirect=1>, pristup 23. VII. 2016.). Posjetom potonjoj mrežnoj adresi 7. I. 2017. ustanovili smo da je prilog naslovljen nešto drugačije: »Rasna znanost i porijeklo nacija: mitovi danas i jučer«. Sadržajnih razlika nema.

blika na samome Pravnom fakultetu, nego je — što je puno važnije — njezinim gledateljima uskraćena i glavina rasprave nakon predavanja, napose onaj njezin polemični dio koji je pokazao više nego otužnu, pače zabrinjavajuću manjkavost Sekulićeva vladanja faktografijom i njegovo nepoznavanje čak i elementarnih činjenica iz hrvatske političke povijesti, pa tako i iz Pilarova životopisa i njegova djela, sve popraćeno još i predavačevom sklonosti da se inventivno domisli pojmovima i kategorijama koje hrvatska povijest i hrvatska historiografija ne poznaju.

Tako su, primjerice, Romani uporno nazivani »Romejima«, pojedine su političke stranke i grupacije preimenovane i smještene u doba u kojem kao takve nisu postojale, a nekim su hrvatskim javnim radnicima pripisane ideološko-političke simpatije i afilijacije koje oni ni izbliza nisu imali, i koje im ne bi mogao pripisati nitko tko je makar površno prolistao njihove spise ili se bar donekle uputio u njihovo djelovanje. Usporedno s time je predavač pokazao neobičnu spremnost da se s vrlo prepoznatljivom političkom tendencijom prikloni predrasudama i stereotipovima kojima se hrvatska nacionalno-integracijska ideologija prikazuje u negativnu svjetlu, dok je istodobno sumnjivom revnošću uspijevao vrlo temeljito prešutjeti ili u pozitivnu svjetlu prikazati one ideologije koje su Hrvatima odricale (ili im još i danas odriču) pravo na nacionalnu samobitnost i državnu neovisnost.⁸

Kako je tema ove rasprave hrvatski pravnik, političar, politički ideolog i sociolog dr. Ivo Pilar (1874.–1933.) i njegov odnos prema rasnome učenju i eugenici, ovdje ne ćemo navoditi druge primjere i ilustracije Sekulićeve neupućenosti niti ćemo u njih ulaziti. No, kad je Pilar posrijedi, valja istaknuti kako je u svom izlaganju Sekulić svoje teze o Pilaru izgradio isključivo na temelju nekoliko istrgnutih kraćih fragmenata iz hrvatskog prijevoda Pilarova *Južnoslavenskog pitanja* iz 1943. godine. Nije pritom spomenuo inače razmjerno poznatu činjenicu da je posrijedi prijevod Fedora Puceka koji je 1943. u svojoj Prosvjetno-političkoj knjižnici objavila Matica hrvatska, a kojemu je Pucek napisao i predgovor te je knjigu obogatio razmjerno opsežnom bibliografijom.⁹ Nije se taj podatak, doduše, morao spomenuti, iako bi bilo korisno da je predavač priopćio slušateljima kako mu je poznato da je riječ o djelu koje je izvorno pisano na njemačkom jeziku, na kojem je i objavljeno u prvoj polovici 1918. godine,¹⁰ a jednako

⁷ Na mrežnim stranicama Center for Inquiry Croatia, gdje je objavljen i sažetak tribine, nju nije moguće komentirati (Posted by CFI on April 2014, Comments Off). Usp. <http://www.cficroatia.hr/?cat=8>, pristup 7. I. 2017.

⁸ Snimka cijele priredbe, uključujući i raspravu nakon izlaganja D. Sekulića, u posjedu je autora ove rasprave.

⁹ L. v. SÜDLAND [I. PILAR], *Južnoslavensko pitanje. Prikaz cjelokupnog pitanja*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1943.

¹⁰ L. v. SÜDLAND [I. PILAR], *Die Südslawische Frage und der Weltkrieg. Die übersichtliche Darstellung des Gesamt-Problems*, Manzschke k. u. k. Hof-, Verlags- und Universitätsbuchhandlung Wien, 1918.

tako bi bilo korisno da je kazao kako je manji dio te knjige Pucek preveo i objavio već 1928. godine u *Hrvatskoj mladici*, časopisu mladeži Hrvatske federalističke seljačke stranke (HFSS).¹¹ Jer, izostanak tih obavijesti mogao je biti posljedicom autorove neobaviještenosti — što je ozbiljan problem kad se radi o doktoru znanosti i sveučilišnom nastavniku koji hoće održati javno predavanje baš o Pilaru i njegovim pogledima! — a mogao je biti tek plod puke slučajnosti ili manjka vremena.

Nevolja je, međutim, u tome što cjelokupni sadržaj Sekulićeva izlaganja ostavlja vrlo malo prostora za uvjerljivo zastupanje potonje alternative. Pokazalo se, naime, da on o Pilarovim svjetonazorskim i političkim pogledima te o njegovu društvenom djelovanju znade malo ili gotovo ništa, da je više nego očito kako njegova djela nije uopće pročitao, ali je usprkos tomu autora spomenute znamenite knjige pokušao prikazati kao pristašu rasnog tumačenja povijesti i zagovornika teze o hrvatskoj rasnoj superiornosti kao jednom od stožernih uporišta hrvatske nacionalne (ili: nacionalističke) ideologije. Ivo Pilar je, kako je tom zgodom naime ustvrdio Duško Sekulić, »klasičan primjer« interpretacije hrvatsko-srpskih razlika i prijedora njihovom različitom rasnom pripadnošću i različitim rasnim svojstvima. U nastavku ove rasprave vidjet ćemo kojom se kvaziznanstvenom metodologijom Sekulić poslužio u dokazivanju te svoje teze, a već uvodno se može kazati da svatko tko o Pilaru išta zna, znade da je on Hrvate i Srbe smatrao pripadnicima jedne te iste rase (što je bar stotinjak puta javno kazao i napisao), dok je njihove sukobe objašnjavao koliko njihovim geopolitičkim položajem, toliko i suprotstavljenošću njihovih nacionalnih i gopodarsko-političkih interesa, ali i njihovom vjersko-kulturnom poviješću koja je oblikovala njihove kolektivne mentalitete i kulturne orijentacije.

Zahvaljujući činjenici da je Pilar objavio nekoliko knjiga i veliki broj članka, a da su sačuvana i brojna njegova pisma te neobjavljeni spisi, njegove je ideološke i sociološko-političke poglede moguće prilično precizno rekonstruirati. Opširnije i temeljitije sam to učinio u disertaciji o Ivi Pilaru 2015. godine,¹² a ovdje će to biti prikazano u nešto skraćenu, a jednim dijelom i dopunjenu obliku. Čini se da je pritom najprimjerenije prikazati njegove poglede tijekom dva-ju osnovnih razdoblja njegova javnog djelovanja. Prvo čini ono u doba Austro-Ugarske, a drugo razdoblje obuhvaća Pilarovo djelovanje u prvoj jugoslavenskoj državi, od 1918. do 1933. godine. Usprkos tomu što u prvom razdoblju postoji jasna vododijelnica, ona koja uzima u obzir da je Pilar od 1898. do 1903. odnosno do 1905. bio primarno zaokupljen nastojanjem da se afirmira na književno-

¹¹ F. v. Südländ II. PILAR], »Južnoslavensko pitanje«, *Hrvatska mladica*, 1/1928., br. 1 (ožujak 1928., 4-7), br. 2 (travanj 1928., 22-24), br. 3 (svibanj 1928., 38-41), br. 4 (lipanj 1928., 54-56), br. 5 (srpanj 1928., 69), br. 6 (kolovoz 1928., 86-87), br. 7 (rujan 1928., 104-107), br. 9 (studenj 1928., 134-137), br. 10a (prosinac 1928., 148-150). Ovdje ne ćemo ulaziti u opis razloga koji su vjerojatno doveli do inicijala F. v. Südländ, ali je potrebno napomenuti kako oni nesumnjivo imaju veze s činjenicom da Pilar u to vrijeme nije bio ni nositelj autorskih prava na svoje najvažnije djelo.

¹² T. JONJIĆ, *Ivo Pilar kao politički ideolog (doktorska disertacija)*, Zagreb, 2015.

umjetničkome području, dok je od 1905. do 1918. nastojao djelovati na političkome planu kao jedan od glavnih pokretača, organizatora i ideologa Hrvatske narodne zajednice (HNZ), ovdje će biti korisnija drugačija periodizacija, ona koja pokazuje Pilarov manjak interesa za rasno učenje do Prvoga svjetskog rata (štoviše: do njegove druge polovice), i njegovu vrlo ograničenu upotrebu u posljednje dvije ratne godine. Drugo spomenuto razdoblje obuhvaća Pilarovo djelovanje u jugoslavenskoj državi, kad on, nakon sloma svojih političkih vizija, djeluje u neprijateljskome, jugoslavenskom državnompravnom i političkom okviru te se nastoji potvrditi na stručnome i znanstvenom području, razmatrajući brojna pitanja s društveno-humanističkog područja. I unutar tog razdoblja može se jasno razlikovati vrijeme 1918.—1924. (do naglašenijega Pilarova angažmana u Sociološkome društvu u Zagrebu), dinamično djelovanje u tom društvu (1924.—1927.) te ponovni povratak intenzivnijem studiju vjersko-kulturne povijesti i pokušaj ideološko-političkog angažmana u krugu oko vodstva Hrvatske seljačke stranke (HSS) posljednjih pet godina života (1928.—1933.).

Kao uvod u taj prikaz potrebno je istaknuti da Sekulićeve teze nisu samo Sekulićeve, nego su one *mutatis mutandis* zajedničke nizu autora. Znakovit je svojevrsni njihov zajednički nazivnik koji se ogleda u sličnom nepoznavanju Pilarova djela, u fragmentarnom korištenju čak i njegova najvažnijega spisa, u podjednakom trganju fragmenata iz cjeline, u interpretaciji događaja i procesa izvan povijesnoga i društvenoga konteksta te, ne na posljednjem mjestu, u dosljednom pripisivanju tuđih misli samomu Ivi Pilaru. U tom je svjetlu Sekulićevo predavanje vrijedno pozornosti samo kao ilustracija jedne škole ideološko-političkoga mišljenja. A njegovu pokušaju dokazivanja nedokazive teze o Pilaru kao pristaši rasnog tumačenja povijesti, možebitno i o njemu kao rasistu (ali svakako i nezostavno kao izdanku i reprezentantu hrvatske nacionalne ideologije koja ima nužno rasno i rasističko utemeljenje!), u Sekulićevu su izlaganju imali poslužiti i pojedini fragmenti istrgnuti iz djela nekolicine drugih hrvatskih autora.

Zato ga je tek pitanje iz publike — pitanje autora ovog teksta — prisililo priznati kako je zapravo jugoslavenska ideja bila ona koja je utemeljena na rasnome shvaćanju povijesti i na rasističkoj isključivosti. Do tada predavač to nije čak ni izdaleka nagovijestio, a kamoli izrijekom istaknuo (ponajmanje: obradio!), pa je u skladu s time publici uskratio i odgovor na sasvim konkretno pitanje istoga pitca: nije li jugoslavenska ideologija puno jasniji i rječitiji primjer rasnoga i rasističkog tumačenja povijesti, i nije li bilo logičnije kao predložak za dokazivanje teze uzeti baš nju, a ne hrvatsku nacionalnu (nacionalističku) ideologiju? I kao što su nazočni na predavanju ostali pošteđeni odgovora na to pitanje, tako je Center for Inquiry u internetskom izdanju tog predavanja — vrlo rječito — odlučio javnost pošteđjeti cjelokupne rasprave, pa tako i toga važnog pitanja, vjerojatno u skladu s visokim znanstvenim i etičkim postulatima na koje se u svojim programskim dokumentima poziva, i nesumnjivo u skladu sa svojom *misijom*.

Zajednička obilježja napadaja na Ivu Pilara kao pristašu rasnog učenja

Kao što je spomenuto, predavanje dr. Duška Sekulića na zagrebačkomu Pravnom fakultetu nije ni prvi niti usamljen slučaj takvoga i tomu sličnog tumačenja Pilarova djela. Sveučilišni profesor filozofije dr. sc. Nenad Mišćević već ranije je ocjenjivao da je Pilar branio »prilično rasističke poglede«,¹³ odnosno da je zastupao »politički prilično ekstremno« filozofsko razmišljanje te da je, štoviše, pozivao »na nacionalno homogeniziranje tonom koji anticipira užase devedesetih.«¹⁴ Nije pritom Mišćević objasnio što je »politički ekstremno« a što »neekstremno« razmišljanje, ali je prilično očito kako je njegova sintagma o »užasima devedesetih« neskriveno svjedočila o autorovim političkim frustracijama skopčanima s »devedesetima« odnosno razdobljem raspada komunističke Jugoslavije i neuspjele jugoslavensko-velikosrpske agresije na Sloveniju i Hrvatsku, a potom i na Bosnu i Hercegovinu (BiH), koja nije dovela do stabilizacije i utvrđenja Jugoslavije nego do osamostaljenja i međunarodnog priznanja tih triju država. Te frustracije, u kojima su *svi nacionalizmi isti* i u kojima nema supstancijalne razlike između onoga koji napada i onoga koji se brani, očito su trebale imati legitimaciju i potvrdu u negativnoj ocjeni Pilarova djela, pa joj se Mišćević vraćao i na drugim mjestima, obično ne naznačavajući da je iste teze već objavio.¹⁵

Nekako u isto vrijeme i s podjednakom samovjerenošću kao i Mišćević, i Vojislav Šešelj, nekadašnji predavač na sarajevskom Pravnom fakultetu i hvalitelj »genijalnosti Titove misli«, potom politički osuđenik, srpski političar izrazito radikalne velikosrpske orijentacije i četnički vojvoda, a kasnije (bar u prvome stupnju oslobođeni) optuženik za teške povrede međunarodnoga humanitarnog prava pred Međunarodnim kaznenim sudom za bivšu Jugoslaviju, svrstao je Pilara u glavne ideologe »srpsko-hrvatskoga etničkog i kulturnog diferenciranja«, tvrdeći da je Ivo Pilar »jedan od najznačajnijih hrvatskih nacionalnih ideologa.«¹⁶ No, uz taj sud koji bi se na određeni način i uz stanovite ograde mogao i braniti, Šešelj je dometnuo kako su Pilarove teze tek puka »naklapanja« i »rasističke gluposti.«¹⁷ Nije posve jasno zašto bi se ozbiljan čovjek, kakvim Šešelj navodno hoće biti, bavio nečim što naziva »naklapanjem«, ali su prilično jasni njegovi motivi napadaja na Pilara: kako u skladu sa svojim ranijim političkim i vojnim dje-

¹³ N. MIŠĆEVIĆ, »Nacija: primordijalizam i konstruktivizam na domaći način«, *Novi Kamov*, 4/2004., br. 4, sv. 13, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 2004., 47.

¹⁴ N. MIŠĆEVIĆ, »Dva pogleda na naciju«, *Novi Kamov*, 4/2004., br. 3, sv. 12, Rijeka, 2004., 34.

¹⁵ Slične teze je Mišćević izrazio i u članku »Mislilac velike Hrvatske«, objavljenome u riječkom dnevniku *Novi list* 27. VI. 2004. u povodu dokumentarnog filma o Pilaru koji je prikazan na Hrvatskoj televiziji, u kojem su o Pilaru govorili Srećko Lipovčan, Zlatko Matijević i Stjepan Matković (www.novolist.hr/default.asp?WCI=Rubrike, pristup 28. VI. 2004.).

¹⁶ V. ŠEŠELJ, *Rimokatolički zločinački projekat veštačke hrvatske nacije*, 3. izd., Srpska radikalna stranka, Beograd, 2007., 15, 273 (srp. cir.).

¹⁷ Isto, 281.

lovanjem, tako i u skladu s pozicijom u kojoj se nalazio u kaznenom postupku koji je tekao u vrijeme nastanka te njegove knjige, Šešelj je imao razloga etički i politički diskreditirati hrvatsku nacionalnu misao i hrvatski nacionalizam. To je bila i ostala jedna od uporišnih točaka njegove pravno-političke strategije, pa je u tom kontekstu logičan i pokušaj diskvalifikacije Ive Pilara.

Slično tomu četničkom vojvodi postupaju i neki drugi srpski autori. Tako, primjerice, banjolučki profesor povijesti Đorđe Mikić tvrdi da su Pilar i vrhbosanski nadbiskup Josip Stadler pred kraj Prvoga svjetskog rata planirali osnivanje nove političke stranke, »koja bi hrvatski narod etnički obnovila mešanjem rasa, ženidbom Dalmatinaca, Hrvata i Bosanaca, a sa Srbima bi se postupilo kao sa podređenom narodnošću.«¹⁸ Formulaciju je autor (dakako, ne naznačujući to!) preuzeo iz *Zapisaka* Ise Kršnjavoga odnosno iz njegove bilješke o susretu s Pilarem 1. lipnja 1918. godine.¹⁹ Ta Kršnjavijeva bilješka očito nije bila poznata Dušku Sekuliću i nekim drugim autorima koje ćemo ovdje spomenuti, a da su za nju znali, možda bi ih pokolebala u uvjerenju da je Pilar 1918., u vrijeme objavljivanja *Južnoslavenskog* pitanja, zagovarao »čistoću rase«, jer je Kršnjavi, kao što vidimo, mislio kako je od njega čuo zamisao o »miješanju rase« kao formulu za rješenje hrvatskoga pitanja. No, Mikiću nije palo na pamet upitati se o pouzdanosti Kršnjavijevih bilježaka (izvorno pisanih na njemačkome!) niti o kvaliteti njihova prijevoda, a još manje o tome označava li današnji pojam »rasa« isto ono što je za Kršnjavoga (i Pilara) značio prije stotinjak godina. A ako je Mikić pomislio da se ipak radi o istome sadržaju toga pojma, onda bi bilo korisno da je čitatelju objasnio, tko su — prema njegovu mišljenju — za Pilara ti »Dalmatinci, Hrvati i Bosanci«, i kojim to različitim rasama oni pripadaju, da bi do »mešanja rasa« uopće moglo doći. Takva pitanja još manje poduzimaju nekritički prepisivači i jeftini propagandisti.²⁰

Drugačija je pozicija mladoga i ambicioznoga britanskog povjesničara dr. Ro-ryja Yeomansa, koji je u jednome naglašeno ideologiziranom dijelu hrvatske intelektualne javnosti postao razmjerno popularan usprkos očevitno slabom poz-

¹⁸ Đ. MIKIĆ, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914–1918.*, Nezavisni univerzitet Banjaluka, Banjaluka, 2011., 20.

¹⁹ I. KRŠNJAVI, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike.* Prir. Ivan Krtalić, sv. II., Mladost, Zagreb, 1986., 796.

²⁰ U najnovije je vrijeme i novinar Vladimir FROLOV, »Ivo Pilar i satanizacija Srba«, <http://www.vidovdan.org/2016/09/10/vladimir-florov-ivo-pilar-i-satanizacija-srba/> (pristup 12. IX. 2016.) ustvrdio kako je Pilarovo *Južnoslavensko pitanje* dokaz i ilustracija »hrvatskog rasizma«, sugerirajući kako ni osnivanje (u stvari: preimenovanje!) Instituta za društvena istraživanja pod imenom Ive Pilara nije slučajno nego je pokazatelj kontinuiteta hrvatske protusrpske politike: »da nastave znanstvene (naučne) radove započete tokom postojanja NDH da naučno potkrepe rane radove ustaške vojnice na terenu, zadužene za radikalno rešenje 'srpskog pitanja'!«. Sam autor je u znanstvenome svijetu posve nepoznat, a toliko je informiran da ne zna čak ni to koje je godine Pilarova knjiga objavljena. Razumije se, njegov je tekst bez oklijevanja i otezanja (istoga dana!) objavljen i na čitavu nizu sličnih srpskih mrežnih portala: http://jadovno.com/ivo-pilar-i-satanizacija-srba/?lng=lat#.V9qRc_l96M8, <http://www.in4s.net/ivo-pilar-satanizacija-srba/>, <http://www.vesti.rs/Vesti/IVO-PILAR-i-satanizacija-Srba.html>, <http://www.vaseljenska.com/misljenja/ivo-pilar-satanizacija-srba/>.

navanju čak i elementarnih činjenica ne samo iz Pilarova životopisa nego i iz hrvatske političke i kulturne povijesti uopće (pa je neminovno postaviti pitanje ne izvodi li se njegova popularnost možda baš iz toga, i iz lakoće kojom na tako klimavim temeljima dolazi do apodiktičkih zaključaka?). Slično Miščeviću, Šešelju i Sekuliću, Yeomans je odlučio pozabaviti se Pilarom u kontekstu analize ideologije hrvatskog nacionalizma.²¹ Za razliku od spomenute trojice, on je ipak ukazao na to da je rasprava o rasnim teorijama i o eugenici bitno obilježavala politički život prve jugoslavenske države, pa i jugoslovenstvo kao takvo, ali je pritom — pišući o Milanu pl. Šufflayu, Ćiri Truhelki i Ivi Pilaru — ustvrdio da je Truhelkin i Pilarov tobožnji antropološki rasizam bio pod utjecajem »nacional-socijalističkoga biološkog shvaćanja nacije i rase« (the *National Socialist biologically determined understanding of nation and race*).²²

Nikad nije dobro kad povjesničar ne vlada kronologijom, pa pomiješa uzroke i posljedice i u skladu s time zaključi kako je raniji događaj na ovaj ili na onaj način posljedica kasnijega. Jer, tobožnji Yeomansovi dokazi — Truhelkine i Pilarove misli odnosno misli koje se pripisuju toj dvojici autora — nastali su puno prije nego što je oblikovano »nacional-socijalističko biološko shvaćanja nacije i rase«, pa njih dvojica, a napose Ivo Pilar, koji je umro 1933., već zbog toga nisu mogli biti pod utjecajem tog shvaćanja. No, i Pilar je živio dovoljno dugo da se u više navrata obazre i na boljševizam i na fašizam, ali je prema tim ideologijama i režimima koji su ih promovirali trajno zadržao naglašeno negativan sud. S druge strane, Yeomansovo je mišljenje nekritično i duboko pogrešno i zbog toga što on propušta uočiti društveni i politički kontekst u kojem nastaju Truhelkina i Pilarova djela, a ne registrira ni intelektualne i duhovne poticaje koji su formulirani u zapadnome kulturnom krugu tijekom 19. stoljeća te su svoju silnu ekspanziju doživjeli koncem toga i početkom 20. stoljeća. Još gore je kad povjesničar krivotvori izvore ili autorskim citatima proglašava ono što nije citat.²³

²¹ R. YEOMANS, »Of 'Yugoslav Barbarians' and Croatian Gentlemen Scholars: Nationalist Ideology and Racial Anthropology in Interwar Yugoslavia«, u: *Blood and Homeland. Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe, 1900–1940*. Ed. by Marius Turda and Paul J. Weindling, Central European University Press, Budapest–New York, 2007., 83–122.

²² Isto, 116.

²³ Primjerice, na jednome mjestu »Südland« opširno tumači kako islam, prema njegovu mišljenju, na doktrinarnoj razini njeguje mržnju prema inovjercima, ali da Osmanska Carevina nikad nije porekla inovjercima pravo na opstanak. Nastavlja potom da se ni katolicizam ne može nazvati tolerantnim, ali se u njemu nesnošljivost ograničava na kleričke redove. Kod pravoslavnih su, međutim, mržnjom i nesnošljivošću prožeti i kler i puk. Ta je mržnja, nastavlja »Südland«, osobito žestoka i nepomirljiva spram katolika. Zato se borbe na širokoj bojišnici europskoga rata mogu svrstati i u rasne i u nacionalne i u političke i u socijalne i u gospodarske (L. v. SÜDLAND, *Die südslawische Frage*, 277–296). Ova opširna »Südländova« razglabanja će R. YEOMANS, »Of 'Yugoslav Barbarians' and Croatian Gentlemen Scholars«, 105, sažeti u tvrdnju da je, prema Pilaru, »Hrvatska vodila 'rasni rat, nacionalni, socijalni i gospodarski rat'« (*Croatia was fighting a 'race war, a national, social and economic war'*). Umetanjem navodnika Yeomans je očito htio sugerirati kako citira »Südlanda« odnosno da je Pilar napisao upravo to, iako ništa od toga u izvornome tekstu uopće ne postoji! Drugim riječima, kad se ne bi radilo o grubome i nepristojnom krivotvorenju, bila bi riječ o potpunom nerazumijevanju »Südländovih« (Pilarovih) misli.

Neke od spomenutih Yeomansovih ocjena zastupa i povjesničar dr. sc. Nevenko Bartulin. Iako uočava da je rasizam jedna od bitnih potki jugoslavenske ideologije, on je u svojoj disertaciji koja se bavi »ideologijom nacije i rase« ustaškog režima i Nezavisne Države Hrvatske (1941.—1945.) ustvrdio da je rasizam sastavni i nužni dio ustaške ideologije te je istaknuo kako on svoje korijene ima i u djelima Filipa Lukasa, Milana Šufflaya i Ive Pilara.²⁴ Previđajući rasprostranjenost i popularnost rasnog učenja u europskim i američkim intelektualnim krugovima toga doba te ga miješajući s rasizmom, Bartulin je u skladu s time potonjoj dvojici posvetio čitavo jedno potpoglavlje naslovljeno »Rasa i civilizacija: teorije Šufflaya i Pilara«.²⁵ Glavne misli iz te disertacije Bartulin je varirao odnosno ponavljao i u nekim kasnijim člancima objavljenima u periodici, nemajući pritom običaj njegovati ono pravilo intelektualne pristojnosti koje nalaže autoru da napomene kako je navlas iste misli, pa čak i rečenice i odlomke, već ranije objavio.²⁶

Kad je posrijedi Ivo Pilar — ali ne samo tada — nekoliko je svojstava zajedničko svim spomenutim autorima.

Prvo, svi oni imaju nejasne ili pogriješne predodžbe i o samome Ivi Pilaru, njegovu životopisu i o njegovim društvenim i političkim pogledima. Nitko od njih ne zna za Pilarovo snažno protuklerikalno raspoloženje niti za njegov žustar i dosljedan otpor poistovjećenju religijske i nacionalne pripadnosti; nitko ne spominje da bi mu bio poznat Pilarov naglašeni osjećaj pripadnosti slavenstvu i isticanje potrebe slavenske solidarnosti; nitko od njih nije pokazao da zna čak ni kojim je političkim strankama i pokretima Pilar pripadao ili ih simpatizirao tri posljednja desetljeća svoga života; nikomu nisu poznate čak ni naizgled banalne činjenice da je Pilar bio oštar kritičar komunizma, fašizma i nacionalsocijalizma, a da je pripadao skupinama i udrugama koje su već i svojim nazivima pokazivale sklonost Velikoj Britaniji i Francuskoj, čiji zagrebački konzul nije pustio ispratiti ga i na posljednji počinak u rujnu 1933. godine.

Drugo, to nepoznavanje Pilarova života i djela ilustrira vrlo neobična i više nego karakteristična činjenica da nitko od spomenutih i njima sličnih autora ne citira niti spominje baš nijedno drugo Pilarovo djelo osim *Južnoslavenskog pitanja*, pa čak ni one njegove rasprave u kojima se izravno bavio sociološkim, biološkim, antropološkim, etnografskim, vjersko-kulturnim, pravnim, povijesno-

²⁴ Nevenko BARTULIN, *The Ideology of Nation and Race: The Croatian Ustasha Regime and its Policies towards Minorities in the Independent State of Croatia, 1941–1945* (A thesis submitted in fulfillment of the requirements for the degree of doctor of philosophy, University of New South Wales, November 2006), 28.

²⁵ Isto, 175-186.

²⁶ N. BARTULIN, »The NDH as a 'Central European Bulwark against Italian Imperialism'«, *Review of Croatian History*, Vol. 3/2007., 1, 49-73; ISTI, »The Ideal Nordic-Dinaric Racial Type: Racial Anthropology in the Independent State of Croatia«, *Review of Croatian History*, Vol. V/2009., No. 1, 189-219; ISTI, »Intellectual Discourse on Race and Culture in Croatia 1900–1945«, *Review of Croatian History*, Vol. 8/2012, No. 1, Zagreb, 2012., 185-205.

pravnim i psihologijskim problemima. Slijedom toga su im ostali potpuno nepoznati Pilarovi tekstovi bez kojih uopće nije moguće shvatiti njegove poglede na sociološka, antropološko-etnografska i filozofska pitanja. To je ponajprije knjiga *Borba za vrijednost svoga »Ja«*. *Pokus filozofije slavenskog individualizma*.²⁷ No, nepoznati su tim autorima ostali čak i oni Pilarovi članci koji su i naslovima sugerirali kako se bez njih uopće ne može analizirati njegov odnos prema rasno-antropološkim temama. To pokazuje da im je nepoznata i makar djelomična, višekratno objavljena Pilarova bibliografija, jer je jasno da bi svatko koga doista zanima Pilarov odnos prema rasnim teorijama i eugenici (a ne bavi se čime drugim, pa u tu svrhu misli upotrijebiti i na osebujan način interpretirati njegovo *Južnoslavensko pitanje!*), već na temelju popisa njegovih članaka posegao za njima. U tu kategoriju spadaju, primjerice, njegovi članci »Biološka počela ljudskog života«,²⁸ »Osnovne misli za jednu hrvatsku etnografiju«,²⁹ »O životu i smrti, dizanju i padanju naroda«,³⁰ »O radu antropološke sekcije Socijološkoga društva u Zagrebu«,³¹ ali i druge njegove rasprave s područja politike, hrvatske političke i vjersko-kulturne povijesti, sociologije, prava i psihologije. Zato je umjesno postaviti pitanje smije li se tek hrabrim ocijeniti pokušaj da se na temelju slaboga prijevoda jedne Pilarove rasprave sudi o pogledima autora koji je napisao nekoliko knjiga i velik broj stručnih članaka, ili se ipak ne radi (samo) o hrabrosti nego o nečemu što sa znanošću nema nikakve veze?

Jer, treće, koncentrirajući se od svih Pilarovih djela samo na njegovu *Južnoslavensko pitanje*, svi su se spomenuti autori služili isključivo hrvatskim, Pucekovim prijevodom toga Pilarova djela koji je objavljen 1943. godine, pa im je, po svemu sudeći, ostalo posve nepoznato da je taj prijevod vrlo nepouzdan i netočan te za znanstvenu valorizaciju Pilarova djela gotovo neupotrebljiv. To je lako dokazati jednostavnom usporedbom.³² On je osobito takav upravo kod ni-

²⁷ I. PILAR, *Borba za vrijednost svoga »Ja«*. *Pokus filozofije slavenskog individualizma*, Naklada St. Kugli, Zagreb, 1922.

²⁸ I. PILAR, »Biološka počela ljudskog života. Predavanje održano na 20. XI. 1924. u Socijološkom društvu u Zagrebu«, *Hrvat*, 5/1924, br. 1442., 31. XII. 1924., 9-10.

²⁹ I. PILAR, »Osnovne misli za jednu hrvatsku etnografiju (Predavanje, što ga je na 12. ožujka 1925. u 'Pučkom sveučilištu' u Zagrebu držao Dr. Ivo Pilar)«, *Hrvat*, 7/1925., br. 1535, Zagreb, 11. IV. 1925., 9-10.

³⁰ I. PILAR, »O životu i smrti, dizanju i padanju naroda« (I.-VIII.), *Hrvat*, Zagreb, 8/1926., br. 1880 (3. IV. 1926.), 21-22; br. 1929 (5. VI. 1926.), 6; br. 1930 (7. VI. 1926.), 4; br. 1931 (8. VI. 1926.), 4; br. 1932 (9. VI. 1926.), 4; br. 1933 (10. VI. 1926.), 4; br. 1934 (11. VI. 1926.), 4; br. 1935 (12. VI. 1926.), 7.

³¹ I. PILAR, »O radu antropološke sekcije Socijološkoga društva u Zagrebu«, *Obzor*, 68/1927., br. 311, 20. XI. 1927., 2-3.

³² Ne nepouzdanost i netočnost Pucekova prijevoda *Južnoslavenskog pitanja* upozorio sam — navodeći primjere — na str. 865, 867, 870-873, 875-878, 882, 885-886, 888-889, 892-895, 898-899, 902-904, 906, 909-910, 923-926, 928-931, 933, 958 te 1242-1243 svoje disertacije. Na str. 126-127, 869-872 te disertacije posebno je obraden problem fragmenata prijevoda Pilarove knjige koji su 1928. (dakle, za Pilarova života!) objavljeni u *Hrvatskoj mladici*, časopisu mladeži Hrvatske federalističke seljačke stranke koji je uređivao Mile Starčević. Ondje je, naime, objavljen također problematičan prijevod prvih 70 stranica bečkog izdanja iz 1918., ali ni tada nije naznačeno da je autor knjige zagrebački odvjetnik Ivo Pilar (makar je ta činjenica tada javnosti poznata gotovo punih deset godina), nego je kao autor naveden neki nepoznati »F.

za onih fragmenata koje spomenuti autori navode u potkrjepu svojih unaprijed zauzetih stajališta, nemajući pojma da je Pucek već 1928. na više mjesta Pilarove pojmove »narod« i »pleme« iz bečkog izdanja 1918. zamijenio »rasom«. Neke od tih prevoditeljevih intervencija u izvorni tekst zadržane su i u hrvatskom izdanju *Južnoslavenskog pitanja* iz 1943., pri čemu je koliko nužno toliko i korisno napomenuti da se ne radi o intervenciji tadašnjeg režima s obzirom na to da se njemački drugotisak Pilarove knjige koji je 1944. u Zagrebu objavila Matica hrvatska u cijelosti i bez izmjena oslanja na izdanje iz 1918., pa je u knjigu uneseno svega nekoliko jasno naznačenih priređivačevih bilježaka.

Vođeni željom da u Pilarovu djelu pronađu i ono čega u njemu nema — ili ga ima u manjoj mjeri od priželjkivane — pronalazači Pilarova »rasizma« su se *polakomili* upravo za tim i takvim Pucekovim prijevodom, pa je, primjerice, Duško Sekulić od šest citata iz *Južnoslavenskoga pitanja* za kojima je posegao pri dokazivanju svoje osebujne teze — osim što je te citate istrгнуo iz konteksta — zapravo u više navrata citirao ne Pilara, nego — Pucekove preinake izvornoga Pilarova teksta! Naime, ni u jednome (!) od tih slučajeva taj Pucekov prijevod ne odgovara ni sadržaju ni smislu Pilarova izvornika! A kad se ima na umu da njemački nije egzotičan jezik kojim vladaju samo rijetki pojedinci nego svjetski jezik kojim bar na osnovnoj razini treba vladati onaj tko se hoće baviti raščlambom i interpretacijom rasprave što je izvorno objavljena baš na tom jeziku, taj podatak više nego rječito govori ne samo o pouzdanosti Sekulićevih interpretacija, nego možda i više od toga: o njegovoj akribiji i znanstvenoj ozbiljnosti, pa slijedom toga i o potrebi da se njegove teze uopće razmatraju.³³

Četvrto, rasprave čak i onih autora koji su u ovim redcima spomenuti, a po struci su profesionalni povjesničari, obiluju faktografskim pogriješcima i površnostima koje ponekad također čine upitnom potrebu da se njihovim interpretacijama posvećuje posebna pozornost. To podjednako vrijedi i za povjesničare kao što su Yeomans, Bartulin ili Mikić.

Yeomans ne vlada ni osnovnim činjenicama o osobama koje drži reprezentativnima, a za potrebe svoje unaprijed zadane teze posve marginalne autore proglašava intelektualnim autoritetima i svojevrsnim ideolozima. K tome je sklon izmišljanju nepostojećih događaja i procesa, a kako smo vidjeli, ima ozbiljnih

v. Südland«. Ovdje treba dometnuti da je ozbiljnim istraživačima već dugi niz godina dostupno elektroničko izdanje bečkoga prvotiska iz ožujka 1918. godine (na adresi <https://archive.org/details/diesdslawische00sd>), a da je u većim hrvatskim te u brojnim europskim javnim knjižnicama dostupno i drugo izdanje te knjige na njemačkom jeziku koje je u integralnom, neizmijenjenom obliku, 1944. godine objavila Matica hrvatska.

³³ Ovdje se to čini samo zbog toga što je Sekulić tijekom predavanja — s primjerenom dozom arogancije, ni ne pokušavajući prikriti sarkazam — sugerirao kako uredništvo *Godišnjaka Pilar*, jednako kao i časopisa *Pilar*, očito svjesno i s prikrivenim nakanama izbjegava makar spomenuti Pilarov odnos prema rasnom učenju. To bi, prema njegovu mišljenju, vrijedilo i za cijelu hrvatsku znanstvenu zajednicu, osim »jednoga mladog povjesničara«. Tom je pohvalom, naime, Duško Sekulić počastio Nevenka Bartulina koji ga je očito zadužio svojim tumačenjem Pilarove misli.

poteškoća čak i s kronologijom. U spomenutoj sam disertaciji (str. 865-867) upozorio kako Yeomansu ne pada na pamet postaviti pitanje može li kritičku presudbu izdržati tvrdnja Mile Starčevića iz predgovora Pučekovu prijevodu da je *Južnoslavensko pitanje* u razdoblju između dva svjetska rata bilo »biblija« za hrvatske nacionaliste.³⁴ Na istome mjestu sam u disertaciji upozorio na to da Yeomans vrlo površno i neprecizno citira literaturu (što nameće pitanje je li uopće čitao ono što tvrdi da je pročitao), i da od stranice do stranice niže faktoografske pogreške. Tako on, primjerice, uporno i višekratno piše kako je prevoditelj glavnoga Pilarova djela na hrvatski »Ferdo Puček«; uvjeren je kako se nakladnik njemačkoga prvotiska zove »Manzsch«; misli kako je Ćiro Truhelka — koji je 1886. postao kustosom, a 1903. ravnateljem Zemaljskog muzeja u Sarajevu — zapravo upravljao, ni manje ni više nego nekakvim »poljoprivrednim« ili »zemljoradničkim muzejom« (*Bosnian Agricultural Museum*). Sličnu sklonost fantastičnim izmišljotinama Yeomans pokazuje kad ustvrdi da je povjesničar Milan Šufflay bio tobože sveučilišni profesor antropologije (*professor of Anthropology at the University of Zagreb*), što zorno pokazuje da Yeomans griješi kod elementarnih činjenica, pri čemu je važno istaknuti da navedenu trojicu hrvatskih intelektualaca ne spominje uzgred (kad bi mu se neznanje i nekritičnost moglo, s obilnom mjerom velikodušnosti, možda i oprostiti), nego su oni središnje teme njegovih razmatranja. Yeomans, kao što je spomenuto, navodi kako je Truhelka 1904. objavio seriju članaka odnosno brošuru pod naslovom *Hrvatska Bosna (Mi i oni tamo)*,³⁵ ali ipak zaključuje kako je Truhelkin (i Pilarov!) tobožnji antropološki razizam bio pod utjecajem nacionalsocijalističkoga biološkog shvaćanja nacije i rase (*the National Socialist biologically determined understanding of na-*

³⁴ Ne radi se samo o manjku imaginacije — jer bi se u protivnom autor zapitao zašto onda M. Starčević, koji je 1928. uređivao *Hrvatsku mladicu*, časopis u kojem je počeo izlaziti prijevod te knjige, a onda je potpisao predgovor njezinu prijevodu iz 1943., nije tu tobožnju »bibliju« citirao niti spomenuo u svojim tekstovima, pa ni u svojoj inače znamenitoj knjizi *Dr. Ante Starčević i Srbi* iz 1936., koja nije bila samo historiografsko-polemička rasprava nego i politički spis prvoga reda i ideološko-propagandni obračun sa srpstvom i jugoslavenstvom (a u tome je spisu Starčević našao potrebnim citirati, recimo, M. Šufflaya) — nego se radi o elementarnoj logici. Jer, kako je moguće da »biblijom« za hrvatske nacionaliste postane knjiga koja je tiskana 1918. u Beču na njemačkom jeziku u svega 1.500 primjeraka te je uskoro, već te godine — jedva četiri mjeseca nakon što je izišla — postala vrlo rijetka (a sam Pilar 1924. piše kako je ona knjižarski »rarissimum«), dok je na hrvatski prevedena tek 1943. godine?! U istome bi kontekstu ozbiljan povjesničar upozorio na to da je M. Starčević znatno prije izlaska hrvatskog prijevoda Pilarove knjige iz tiska podnio ostavku na položaj ministra u hrvatskoj državnoj vladi (u listopadu 1943.), a da je predgovor *Južnoslavenskom pitanju*, kako proizlazi iz bilježaka ustašama naglašeno nesklonoga Josipa Horvata (J. HORVAT, *Preživjeti u Zagrebu: Dnevnik 1943-1945*, Sveučilišna naklada Liber, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1989., 172), pisao na svoju ruku, bez posebne režimske paskе. Drugim riječima, taj predgovor ne predstavlja mišljenje režima, nego mišljenje Mile Starčevića, nekad istaknutog pripadnika federalističke mladeži.

³⁵ U stvarnosti je brošura izišla 1907. godine (ANONIMNO, *Hrvatska Bosna (Mi i oni tamo)*. Preštampano iz *Hrvatskog dnevnika*, Nakladni zavod »Hrvatskog Dnevnika«, Sarajevo, 1907.). Riječ je o zbirci članaka koji su također bez oznake autora te godine izlazili u tome dnevnom listu pokrenutom 1906. Svoje je autorstvo Truhelka potvrdio u *Uspomenama jednog pionira*, Hrvatski izdavački bibliografski zavod, Zagreb, 1942., 136.

tion and race), što bi značilo da je nacionalsocijalistička ideologija formulirana svakako prije 1907., a možda čak i prije 1904. godine. Yeomans tvrdi kako je Ante Starčević »ponekad znao poricati postojanje Srba kao rase« (he sometimes refused to acknowledge the existence of Serbs as a race), pa — budući da ne razlikuje pojam Srba kao naroda od Starčevićeva pojma »Slavoserb« — on zapravo sugerira kako bi iz toga proizlazilo da Srbi jesu neka posebna rasa čije je »istrtjebljenje« (ili bar nasilno isključenje iz biološki definirane i determinirane hrvatske nacije) ideolog hrvatskog nacionalizma tobože zagovarao (they would have to be »exterminated from the nation«).³⁶ Uz inventivno korištenje navodnika za potrebe krivotvorenja teksta, Yeomans pokazuju dar i za druge oblike domišljanja i konfabulacija. Tako mu je »poznato« i mnoštvo drugih pojedinosti koje su bile potpuno nepoznate i suvremenicima, a za njih do Yeomansa nije znala ni historiografija. Tako on tobože znade da je nakon Sarajevskog atentata 1914. »veliki broj« Srba bio strpan u »koncentracijske logore« (concentration camps), iako tih logora, naravno, uopće nije bilo. Yeomansu je poznato i to da su u tadašnjim progonima bosanskih Srba sudjelovale i »frankovačke legije« (Frankist legions), iako je općepoznato da one u BiH nisu djelovale ni prije, a kamoli tada. Uvjeren je Yeomans i da je Banovina Hrvatska bila »poluautonomna država« (semi-independent state), makar se o državnosti toga ustavnopravnog i državnopravnog provizorija nisu usudili govoriti ni najveći njezini apologeti. Za analizu i ocjenu hrvatskog nacionalizma Yeomans smatra vrlo reprezentativnima i tekstove koje su napisali, primjerice, Dragutin Gjurić ili Luka Grbić,³⁷ koji su zapravo bili posve marginalni autori bez ikakva ozbiljnog utjecaja u hrvatskome javnom i političkom životu (pri čemu je Gjurić, uzgred budi kazano, u smislu rasnoga zakonodavstva u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj bio židovskog podrijetla, a likvidirale su ga poratne jugoslavenske vlasti) itd.

Za Nevenka Bartulina sam na drugome mjestu — u polemici koja se dijelom dotiče i Ive Pilara — pokazao kako je, osim što reciklira vlastite tekstove, kadar napraviti u prosjeku tri faktografske pogriješke po kartici teksta (dakako, reciklirajući i te pogriješke!).³⁸ Na tu kritiku kojom se dokazuje da piše o ideološko-političkim procesima u hrvatskoj kulturnoj povijesti, a da o toj kulturi i njezinoj povijesti ima više nego manjkave i pogrešne predodžbe, Bartulin, nažalost, nije odgovorio, uskrativši mi time zadovoljstvo da na isti način analiziram disertaciju kojom je na inozemnom sveučilištu stekao naslov doktora. Na temelju preliminarnih priprema za taj pothvat bez velika se oklijevanja usuđujem tvrditi ka-

³⁶ Opš. i s potankim bibliografskim podacima v. u: T. JONJIĆ, *Ivo Pilar kao politički ideolog*, 865-867.

³⁷ R. YEOMANS, »Of 'Yugoslav Barbarians' and Croatian Gentlemen Scholars«, passim.

³⁸ Riječ je o poplavi faktografskih pogriješaka u Bartulinovim člancima objavljenima u *Review of Croatian History*, na koje sam upozorio u polemičkim osvrtima koji su objavljeni u istome časopisu pod naslovom »From Bias to Erroneous Conclusions« (Vol. 6/2010, No. 1, 227-238) odnosno »Bartulin's Tilting at Windmills: Manipulation as a Historiographic Method (A Reply to Nevenko Bartulin's 'Intellectual Discourse on Race and Culture in Croatia 1900-1945'« (Vol. 8/2012, No. 1, 207-268). Zainteresiranog čitatelja upućujem na te članke.

ko bi rezultat te analize bio sličan onomu iz raspre na stranicama *Review of Croatian History*. Đorđe je Mikić, pak, toliko ozbiljan da uopće nije siguran kako se zove Pilarova knjiga o kojoj piše: negdje joj navodi korektan naslov, ali na više mjesta vrlo suvereno tvrdi kako je Pilar »pamfletist« koji je »napisao opskurnu knjigu *Jugoslovensko pitanje*«, pa taj (pogrješni) naslov ponavlja više puta. Čak su i u bibliografiji Mikićeve knjige odvojeno navedeni Pilar s tobožnjim *Jugoslovenskim pitanjem* i *Südländ s Južnoslavenskim pitanjem*.³⁹ Nakon toga je, dakle, potpuno nejasno, misli li povjesničar i sveučilišni nastavnik Đorđe Mikić, da tog »Südlända« ne idu oni isti atributi koje je tako nekritično podijelio Ivi Pilaru, pa je slijedom toga s njime i sa znalcima sličnoga kalibra o Pilaru teško raspravljati na znanstvenoj razini.

Peto, ne samo politikantu poput Vojislava Šešelja ili filozofu Miščeviću odnosno sociologu Sekuliću, nego je čak i profesionalnim povjesničarima poput Yeomansa, Bartulina i, dakako, Mikića, promaknulo da *Južnoslavensko pitanje* nije objavljeno kao djelo hrvatskog autora namijenjeno hrvatskoj publici i njezinu političkom odgoju nego se u ožujku 1918. u bečkome knjižarskom izlogu pojavilo kao rasprava koju je dotad potpuno nepoznat austrijski odnosno austrijskonjemački autor napisao na njemačkom jeziku te ga namijenio austrijskoj i europskoj javnosti kao prijedlog rješenja državnopravnih i političkih odnosa na južnoj strani Monarhije. Osim što je u tom djelu zatajio svoje hrvatstvo i svoje slavenstvo, Pilar je pokušao zatajiti i filozofske odnosno ideološke utjecaje za koje je pretpostavljao ili znao da se ne bi svidjeli vladajućim austrougarskim krugovima.⁴⁰ Nisu ni ondašnji čitatelji, pa ni današnji kritičari Pilarovih misli morali znati da je prvotno kanio svoju raspravu potpisati pseudonimom »Dr. Schwarzgelb«, ali su bar profesionalni povjesničari morali primijetiti da je cijela knjiga zapravo u prvom redu elaboracija i potkrjepa plana za reformiranje Austro-Ugarske koji se u završnome dijelu knjige prilično precizno formulira i predstavlja kao jedini način, upravo *conditio sine qua non* opstanka te države. Jer, i nedarovitiji bi povjesničar morao uočiti kako se već u uvodnim rečenicama autor *Južnoslavenskog pitanja* predstavlja kao zabrinuti austrijski rodoljub koji poriče da pripada ijednom od južnoslavenskih naroda. Iz toga prilično logično proizlazi i da bi ozbiljan povjesničar morao postaviti pitanje nije li taj »zabrinuti austrijski državljanin« i jezikom i stilom, pa onda i terminologijom (a možda dijelom i *rationem argumentacionem* koja je tada dominirala Srednjom i Zapadnom Europom), uznastojao uvjeriti svoje čitatelje da je doista Austrijanac i da mu je opstanak

³⁹ Đ. MIKIĆ, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914–1918.*, passim.

⁴⁰ U tom je smislu tipično da je Pilar u *Južnoslavenskom pitanju* svega nekoliko puta spomenuo utjecajnoga profesora filozofije na Praškome sveučilištu Tomáša Garriguea Masaryka, tvrdeći kako mu njegovo učenje nije dovoljno poznato, ali kad bi ga ocjenjivao po plodovima koje je imalo u Hrvatskoj, »sud bi morao izpasti vrlo nepovoljno« (L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 640.-641.; L. von SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 342). U stvarnosti je Pilar u vlastitoj knjižnici imao Masarykova djela i ozbiljno ih je studirao, a svaki je ponniji čitalelj njegovih spisa u njima primijetio vrlo snažan utjecaj koji je na nj izvršio Masaryk. Ops. T. JONJIĆ, *Ivo Pilar kao politički ideolog*, 327-328.

Austro-Ugarske uistinu na prvome mjestu, pa da zadovoljenje hrvatskih težnji prikazuje kao dobitak za Monarhiju uopće, a za Austriju napose.

Šesto, budući da u pokušaju stigmatiziranja Pilara kao rasista posežu samo za slabim prijevodom »Südlandova« *Južnoslavenskog pitanja*, nijednomu od spomenutih autora nije uopće poznato da je Pilar pod hrvatskim pseudonimom (»Dr. Juričić«) u dva izdanja tijekom Prvoga svjetskog rata (1915. i 1917.) objavio knjigu *Svjetski rat i Hrvati. Pokus orientacije hrvatskoga naroda još prije svršetka rata*.⁴¹ Ta se knjiga može smatrati u neku ruku sažetkom *Južnoslavenskoga pitanja* koji je namijenjen hrvatskom čitatelju, pa je zato i pisana hrvatskim jezikom. U tome prilično opsežnom sažetku svojih nacionalno-političkih pogleda Pilar je pojam »rasa«, skupa s bilo kojom od njegovih izvedenica, spomenuo jedan jedini put! A budući da je ta rasprava spomenutim Pilarovim kritičarima potpuna nepoznanica, ne možemo ih upitati što misle o razlozima zbog kojih tobožnji hrvatski rasnopolitički stručnjak ili čak rasist (makar skriven odnosno zaštićen pseudonimom »Dr. Juričić«) svojim sunarodnjacima 1915. i 1917. ne govori ni jednoga slova o rasnoj problematici i o rasnom utemeljenju hrvatskih prava i interesa, dok »zabrinuti Austrijanac« (zagonetni »L. v. Südland«) u voluminoznome djelu namijenjenom europskoj javnosti 1918. godine ipak — makar vrlo rijetko i vrlo ograničeno — znade posegnuti i za argumentacijom koja korespondira s tada vrlo raširenim shvaćanjima o važnosti rasnog učenja. To pitanje je sasvim logično, a s obzirom na obaviještenost i akribiju Pilarovih kritičara, kao i s obzirom na stupanj njihove intelektualne imaginacije i znanstvene kritičnosti, zasigurno bi zanimljiv, intelektualno poticajan, a možebitno i uzbudljiv bio odgovor koji bi na to pitanje dali Mišćević, Yeomans, Šešelj, Bartulin, Mikić, Sekulić i njima slični. Zato je prava šteta što su se odvažili pisati o Pilaru prethodno ne pročitavši zapravo ništa od onoga što on doista jest napisao, pa im to pitanje nije palo na pamet.

Na koncu, iako ne nužno i posljednje, sedmo, na temelju spomenutih površnih i pogriješnih predodžaba o činjenicama, svi spomenuti autori — od Mišćevića i Šešelja do Bartulina i Sekulića — pokazuju odlučnost da ideje, događaje i procese uporno tumače i interpretiraju izvan povijesnoga i društvenoga konteksta, zauzimajući etičko-politička stajališta koja se *politički korektnima* smatraju u svjetlu događaja koji su se zbili dugo nakon Pilarove smrti, uopće ne primjećujući da i u *Južnoslavenskom pitanju* — jedinome donekle im poznatom Pilarovu djelu — autor te knjige govori i nastupa stilom i terminologijom koja je u njegovo doba bila općenito prihvaćena i kao takva *politički korektna*, pa nikomu od suvremenika — čak ni najljućim Pilarovim osobnim i političkim protivnicima

⁴¹ Dr. JURIČIĆ [I. PILAR], *Svjetski rat i Hrvati. Pokus orientacije hrvatskoga naroda još prije svršetka rata*, II. izd., Komisionalna naklada knjižare Mirka Breyera, Zagreb, 1917. Ovdje će ta knjiga biti citirana prema izdanju *Svjetski rat i Hrvati: Pokus orijentacije hrvatskoga naroda još prije svršetka rata* koje je priredio Zlatko Matijević, a objavili Institut društvenih znanosti Ivo Pilar i Družba Braće Hrvatskog Zmaj, Zagreb, 2014.

(a ako ih je itko imao, on ih je imao!) — nije palo na um proglasiti ga rasistom ili zagovornikom nasilnih, nedemokratskih metoda političke i društvene borbe.

Štoviše, i u vrijeme kad ga je nekolicina tih i takvih autora nakon 1990. počela svrstavati u pobornike rasnog tumačenja povijesti, pa čak i u pristaše rasizma, bilo je pisaca koji su, poput Mislava Kukoča, s pravom ukazivali na to da su Pilarove »lucidne analize socijalno-ekonomskih prilika i perspektive Hrvatske u prvim desetljećima XX. stoljeća svakako (...) bile na mjestu«,⁴² i da uz oslonac u pravaškoj praksi i u idejama Francuske građanske revolucije, »Pilarov liberalizam nosi i pečat vlastitoga teorijskog i političkog svjetonazora koji, premda sinkretistički složen od različitih, dijelom i pomodnih, trendovskih, pa i protuslovnih utjecaja, ipak trajno obilježuje demokratsko, slobodoumno, individualističko, te antitotalitarističko, antikolektivističko uvjerenje.«⁴³ Ivan Rogić također ukazuje na Pilarov zaziv da »demokracija ne smije ostati iluzijom povijesti« kao jednu od misli vodilja cjelokupnoga njegova djela.⁴⁴ Pilar se, zaključuje Kukoč, protivio gušenju individualno slobode i demokracije te je, »jednako kao i klasik neoliberalne misli Friedrich August von Hayek«, lucidno uočio da ideologije komunizma i fašizma imaju »jednake socijalističko-kolektivističke korijene.«⁴⁵ To su tvrdnje koje je prilično lako dokazati ako se pomniji i bez predrasuda pročitaju Pilarovi spisi, i ako su njegova gledišta usporede s rasnim učenjem i eugeničkim teorijama koje su dominirale u europskome javnom i kulturnom životu njegova doba.

Pilarov manjak interesa za rasno učenje do sredine Prvoga svjetskog rata

Rasno je učenje izdanak evolucionističke misli koja svoju silnu afirmaciju doživljava u 19. stoljeću zahvaljujući mnoštvu tehničkih postignuća i snažnom razvitku prirodnih znanosti u to doba. Tada će se na podlozi maltuzijansko-darvinističkih odnosno biologističkih koncepcija razviti i poseban sociološki smjer poznat pod nazivom socijalni darvinizam, a iz istih izvora nastat će i učenje o popravljanju rase poznato pod nazivom eugenika ili rasna higijena. Sve su te teorije imale filozofska uporišta koja su se kosila s tradicionalnim kršćanskom naukom, pa su u pravilu predstavljale i dio pokušaja da se ograniči utjecaj kršćanskih crkava, a napose Katoličke crkve u javnome životu. To je bio jedan od razloga da su ta učenja svoje pristaše uglavnom novačila u slobodoumnim krugovima i protivnicima svakog oblika klerikalizma koji su se okupljali pod zastavom

⁴² Usp. M. KUKOČ, »Ivo Pilar (1874.–1933.)«, *Liberalna misao u Hrvatskoj. Prilozi povijesti liberalizma od kraja 18. do sredine 20. stoljeća*, Andrea Feldman, Vladimir Stipetić i Franjo Zenko, ur., Friedrich-Nauermann-Stiftung, Zagreb, 2000., 200.

⁴³ M. KUKOČ, »Ivo Pilar (1874.–1933.)«, 205.

⁴⁴ I. ROGIĆ, »Četiri lika Ive Pilara«, *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara* (dalje: *GP*), Zagreb 2001., br. 1, 16.

⁴⁵ M. KUKOČ, »Ivo Pilar (1874.–1933.)«, 212.

tzv. napretka (progres).⁴⁶ To je vrijedilo i za pobornike rasističkih koncepcija odnosno pristaše raznih oblika doktrine »prema kojoj je rasa temeljna odrednica ljudskih sposobnosti, uslijed čega između različitih rasnih skupina postoji hijerarhija u kojoj se jedna skupina smatra nadmoćnom ostalima.«⁴⁷

Ivi Pilaru je od rane mladosti bio otvoren put prema evolucionističkim i modernističkim shvaćanjima. Već po svome obiteljskom okruženju i odgoju bio je upućen na prirodne znanosti. Živeći uz oca Gjuru (1846.—1893.), koji je život posvetio geološkim i paleontološkim studijima te je kao jedan od vodećih hrvatskih znanstvenika svoje struke objavio veći broj znanstvenih rasprava i knjiga s područja prirodnih znanosti,⁴⁸ i Ivo se već u ranoj mladosti nesumnjivo susreo sa spoznajama o dugotrajnosti Zemljine prošlosti i o izumiranju vrsta odnosno o mijenama i prilagodbama njihovih oblika. Njegov je otac Gjuro k tome bio i među prvim hrvatskim intelektualcima koji su prihvaćali neke darvinističke postavke (uključujući i one o razvitku pojedinih naroda), ali ipak nije bio otvoren pristaša a još manje promicatelj darvinizma.⁴⁹ U političkom je pogledu bio obzoraš odnosno pristaša jugoslavenske ideologije koju su u drugoj polovici 19. stoljeća presudno oblikovali đakovački biskup Josip Juraj Strossmayer i zagrebački kanonik Franjo Rački, pa je i njegov sin Ivo odgojen u tom duhu: u jednome pismu iz rujna 1908. godine Ivo će priznati don Jurju Biankiniju kako je on, »slavosrpski potomak«, došao »u Bosnu kao apostol hrvatsko-srpske sloge.«⁵⁰

U hrvatski je javni život Pilar ušao kao bečki student prava, u posljednjem desetljeću 19. stoljeća. Objavio je tada nekoliko literarnih sastavaka i prijevoda,⁵¹ a sredinom 1898. godine najprije je u zagrebačkom *Viencu*, a potom i kao po-

⁴⁶ Opš. Tomislav JONJIĆ, »Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina«, *Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije*, 10/2015., br. 19 (1), Zagreb, 2015., 9-160 i ondje navedena literatura.

⁴⁷ Thomas Ford HOULT, *Dictionary of Modern Sociology*, Littlefield, Adams & Co., Totowa, New Jersey, 1977., 262.

⁴⁸ O Gjuru Pilaru opš. J.[osip] P.[OLJAK], »Pilar Gjuro«, *Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925—1925*, 213-214; S. BATUŠIĆ, »Pilar Gjuro«, *ÖBL, Bd. VIII., Pet-Ruž*, Wien, 1983., 72-73; Božidar JANČIKOVIĆ, *Ugledne hrvatske obitelji Pilar, Crnadak, Čavrak i Jančiković. Drugo, prošireno izdanje*, Zagreb, 2012. (rkp.). Objavljen je i *Zbornik znanstvenog skupa o Gjuru Pilaru (1846—1893.)*, Zagreb, 1994. Niz podataka v. i u zborniku *120 godina nastave prirodoslovlja i matematike na Sveučilištu u Zagrebu: 21. travnja 1876. — 21. travnja 1996.: Spomenica PMF, Željko Kućan, ur.*, Zagreb, 1996., passim. Životopis Gjure Pilara nalazi se na str. 318-319.

⁴⁹ Josip BALABANIĆ, *Darvinizam u Hrvatskoj. Fenomen darvinizma u hrvatskoj prirodnoj znanosti i društvu do kraja Prvog svjetskog rata*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti — Razred za prirodne znanosti. Posebna izdanja, knj. IX., Zagreb, 1983., 24-25.

⁵⁰ Nacionalna i sveučilišna knjižnica Zagreb (dalje: NSK), Zbirka rukopisa i starih knjiga, Ostavština Ive Pilara (dalje: OIP), R-7983, B-a, 1. Vidi i: Stjepan MATKOVIĆ, »Iz neobjavljene korespondencije dr. Ive Pilara«, *Pilar*, 7/2012., br. 13 (1), 158.

⁵¹ I. PILAR, »Prvi cjelov«, *Hrvatski salon*, sv. 1, Zagreb, 1898., 4-5; ISTI, »Veliko zvono. Pjesma u prozi«, *Vienac*, 30/1898., br. 48, 740-742; ISTI, »Neue Bilder von Čikoš«, *Agramer Tagblatt*, 13/1898., br. 232, 10. X. 1898., 2-4.

seban otisak, osvanula njegova rasprava »Secesija«⁵² koja je u neku ruku predstavljala program Mladih odnosno apologiju kulturnih i estetskih shvaćanja literarno-umjetničkog naraštaja koji se pred kraj stoljeća borio za svoje mjesto u hrvatskoj kulturi i za pobjedu modernističkih načela u umjetnosti. Po dolasku u Sarajevo 1900. godine, sudjelovao je u pokretanju i u razmjerno kratkotrajnom djelovanju Kola sarajevskih (hrvatskih) književnika, a surađivao je i u sarajevskoj *Nadi*, uglednomu kulturnom časopisu koji je nominalno uređivao Konstantin Kosta Hörmann, dok je faktični urednik bio tada već renomirani hrvatski pjesnik Silvije Strahimir Kranjčević, i sam jedan od pokretača Kola sarajevskih hrvatskih književnika.⁵³ Ondje se Pilar javio književnikokritičkim osvrtima, od kojih je onaj o zagrebačkome literarnom pokretu iz 1903. jasno svjedočio o njegovu intelektualnom sazrijevanju i sposobnosti da na interdisciplinarni i kritičan način sudi i o pothvatima i pokretima u kojima je i sam zdušno sudjelovao.⁵⁴

Sav taj Pilarov javni rad i djelovanje tijekom studija i u prvim godinama boravka u BiH obilježeni su modernističkim nastojanjima i snažnim osjećajem protuklerikalizma koji je uskoro dodatno raspirio Prvi hrvatski katolički sastanak, održan u Zagrebu početkom rujna 1900. godine. Pilarova je »Secesija« odmah po objavljivanju doživjela oštre napadaje katoličkih i klerikalnih odnosno uopće tradicionalističkih krugova, a i njegovi slabašni literarni pokušaji rjeđe su kritizirani zbog doista mršave umjetničke vrijednosti negoli zbog izbora motiva i načina obrade koji su provocirali tradicionalna shvaćanja i kršćanski moral.⁵⁵ Slično je bilo i s djelovanjem sarajevskoga književničkoga kola: i ono je doživljavalo kritike crkvenih krugova, a prema nekim je svjedočenjima upravo zbog toga obustavljeno.⁵⁶ Pilar na te kritike nije javno odgovarao, a iz cjelokupnoga njegova djelovanja može se zaključiti kako su ga samo učvršćivale u protuklerikalnom raspoloženju. U formalnom se smislu on, doduše, sve do kraja života izjašnjavao katolikom, ali se njegov odnos prema kršćanstvu još od mladenačke dobi nesumnjivo može nazvati vrlo neortodoksnim. Jednako tako je sasvim očito da je bio iznimno svjestan uloge koju vjerska pripadnost i crkva imaju u nacionalnom identificiranju i kulturnom oblikovanju naroda, ali je zato trajno želio potisnuti crkveno-vjersku dominaciju na prosvjetnome i osobito na političkome planu, pa je u nizu njegovih spisa naglašeno priklanjanje idejama T. G. Masary-

⁵² I. PILAR, »Secesija«, *Vienac*, 30/1898., br. 35, 27. VIII. 1898., 540-541, br. 36, 3. IX. 1898., 555-557, br. 37., 10. IX. 1898., 570-575, br. 38, 17. IX. 1898., 590-591, br. 39, 24. IX. 1898., 603-605.

⁵³ T. JONJIĆ, *Ivo Pilar kao politički ideolog*, 141-155 te ondje navedeni izvori i literatura.

⁵⁴ I. PILAR, »O stogodišnjici rođenja dra Franceta Prešerna«, *Nada*, 7/1901., br. 1, Sarajevo, 1. I. 1901., 3-4; ISTI, »Zagrebački literarni pokret«, *Nada*, 9/1903., br. 16 (214-216), 17 (230-231), 18 (245-246), 19 (260-261), 20 (273-275), 21 (286-287), Sarajevo, 15. VIII. 1903. — 1. XI. 1903.

⁵⁵ T. JONJIĆ, *Ivo Pilar kao politički ideolog*, 136., 269-301 i dr.

⁵⁶ Isto, 153-155.

ka koji je snažno utjecao i na neke druge pripadnike ondašnje intelektualne mlađe, napose one koja se nakon 1895. školovala u Pragu.⁵⁷

U listopadu 1902. u Sarajevu ga je nadbiskup Stadler — kojemu je Pilar već početkom stoljeća, malo po dolasku u BiH, i javno predbacivao vjerski ekskluzivizam i klerikalne tendencije koje za posljedicu imaju odbijanje muslimana od hrvatske nacionalne misli — vjenčao s Jelenom Shek (1881.–1964.). Njegova je supruga bila kći visokoga upravnog i sudskog činovnika, poslije i odjelnog predstojnika za pravosuđe u zemaljskoj vladi za BiH Adalberta Sheka, a svega nekoliko tjedana prije vjenčanja prešla je s pravoslavlja na katolištvo.⁵⁸ Osim kao formalna pretpostavka za sklapanje braka, bio je to više ustupak društvenim konvencijama nego izraz dubljega vjerskog opredjeljenja mladoga bračnog para. Ipak, suočen sa srpskim nacionalizmom i velikosrpskom ideologijom, Pilar se u to doba — poput niza svojih suvremenika — ubrzano počeo oslobađati svojih mladenačkih južnoslavenskih, *slavosrpskih* iluzija. No, i dalje je neko vrijeme tražio način kako sačuvati svoje ne samo ideološke sklonosti, nego i političke veze s naprednjacima iz banske Hrvatske. Kako je odavno bio kritičan prema starim hrvatskim političkim strankama, jedno je vrijeme pokušavao presaditi Hrvatsku naprednu stranku u BiH, zemlju s etnički i konfesionalno pomiješanim stanovništvom te s iznimno složenim spletom različitih tradicija, jezika i pismama, pravnih poredaka i međusobno suprotstavljenim interesima njezinih naroda i sila koje su odlučivale o njezinoj sudbini, Vjerovao je, naime, kako se samo na taj način može popularizirati hrvatska misao, napose među muslimanima.⁵⁹ Štoviše, u lipnju 1906. u Zagrebu je sudjelovao u radu glavne godišnje skupštine te stranke, ali je očito tada doživio razočaranje nedostatkom naprednjačkog interesa za hrvatske probitke u BiH odnosno naprednjačkom spremnošću da se ta zemlja, u skladu s tzv. politikom novoga kursa i strategijom Hrvatsko-srpske koalicije, prepusti utjecaju Srbije.⁶⁰

To će za Pilara, tada već uglednog ali ipak provincijskoga, tuzlanskog odvjetnika, biti znak da se u donekle liberaliziranim prilikama u BiH u kojoj su pravoslavni i muslimani već osnovali svoje kulturno-gospodarske, a u biti političke organizacije, i sam djelatno uključi u organiziranje Hrvata. Tako je postao jedan od glavnih pokretača i organizatora HNZ-a, prve i najsnažnije kulturno-gospodarske i političke organizacije bosansko-hercegovačkih Hrvata koja je osnovana u kolovozu 1906. godine,⁶¹ a time ujedno i sudionik općehrvatskoga političkog

⁵⁷ Vladko Maček će zabilježiti da je Stjepana Radića upoznao na nekoj skupštini na kojoj su bili još i Ivan Lorković, Ivo Pilar, Svetozar Pribičević i drugi iz naprednjačkoga kruga (Ivo PERIĆ, *Vladko Maček. Politički portret*, Zagreb, 2003., 30).

⁵⁸ NSK, OIP, R-7983, c-a, 18 — Prijepis izvataka iz »Protokola krštenih pri istočno-pravoslavnoj crkvi hrma sv. velikomučenika Georgija u Otočcu«, Samobor, 30. VI. 1941.

⁵⁹ Opš. S. MATKOVIĆ, »Ivo Pilar i naprednjaštvo«, *Pilar*, br. 15-16, 69-112.

⁶⁰ T. JONJIĆ, *Ivo Pilar kao politički ideolog*, 393-394 i dr.

⁶¹ Isto, 495-509 i dr.

života. Pilar je glavni pisac programskih i pravnih dokumenata te organizacije koji su se idućih godina prilagođavali pravnopolitičkim zahtjevima državnih vlasti, a uz Nikolu Mandića i Jozu Sunarića bio je svakako do 1910./11. i ponajvažniji njezin ideolog ne samo u pogledu zalaganja HNZ-a za aneksiju BiH kao uvod u njezino pridruženje ostalim hrvatskim zemljama, nego napose u pogledu konfrontacije s vrhbosanskim nadbiskupom koji je HNZ pokušavao podvrgnuti svom utjecaju, a kad u tome nije uspio, krenuo je u osnivanje suparničke Hrvatske katoličke udruge (HKU).⁶² Pilar je jedan od arhitekata katoličko-muslimanske suradnje i ujedno autor važnoga propagandno-političkog pamfleta protiv nadbiskupa vrhbosanskoga koji je od siječnja do travnja 1910. objavljan kao nepotpisana serija članaka u listu *Hrvatska zajednica*, a poslužio je kao kostur brošure *Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica* koja je u znatnoj nakladi i pod pseudonimom *Zajedničar* objavljena malo kasnije, u vrijeme saborskih izbora.⁶³

I u vrijeme intenzivnog sudjelovanja u predratnome političkom životu BiH Pilar na društveni i politički razvitak ne gleda fanatizmom agitatora, nego ga nastoji proučavati i analizirati hladno i s težnjom ka znanstvenoj objektivnosti. Taj njegov analitički pristup, zajedno s mladenačkim interesom za sociologiju koju je smatrao u neku ruku kraljicom društvenih znanosti, potaknut će i njegov interes za historiografiju i pomoćne sociološke znanosti. U skladu s time će se Pilar upustiti u analizu čitava niza problema koji su determinirali sudbinu BiH i položaj hrvatskog naroda u njoj; analizirat će dosege reforme pravnog sustava nakon okupacije odnosno aneksije BiH; pozabavit će se geopolitičkim položajem hrvatskih i okolnih zemalja; posebno veliku pozornost posvetit će vjersko-kulturnim pitanjima i osobito »bogumilstvu« kao jednoj od odrednica bosansko-hercegovačke povijesti. U tom razdoblju Pilar je dao veći broj političkih izjava te napisao više novinskih i polemičkih tekstova, od kojih je samo jedan dio objavljen.⁶⁴

Tim tekstovima te nizom novinskih članaka i izjava on je u znatnoj mjeri oblikovao političku strategiju i taktiku HNZ-a kao i odnos te organizacije prema vlasti i prema drugim etničko-konfesionalnim političkim organizacijama koje su u to doba nastajale u BiH. Ni u jednom od tih njegovih objavljenih ili neobjavljenih tekstova pojam »rasa« se ne spominje ni u kojem od raznih njegovih značenja koje je ona imala (ili još uvijek ima) u hrvatskome jeziku! Ne spominje se ni riječ »pasmina« niti bilo koja druga riječ koja bi u širem značenju mogla označivati rasu u biološkome, lingvističkom ili bilo kojem drugom smislu.⁶⁵

⁶² Isto, 612-752.

⁶³ Dijelovi tog pamfleta u *Hrvatskoj zajednici — organu za politiku, prosvjetu i nar. gospodarstvo* objavljeni su od 20. I. do 7. IV. 1910., a brošura »Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica. Napisao 'Zajedničar', objavljena je u u Sarajevu u lipnju iste godine.

⁶⁴ I. PILAR, »Die Bosnischen Parteien und die Annexion«, *Die Drau*, 41/1908., Nr. 231 (6264), Essek (Osijek), 9. X. 1908., 1-2; ANONIMNO [I. PILAR], »Hrvatska politika u Bosni«, *Narodni list*, 52/1913., br. 28, Zadar, 5. IV. 1913., 1.

⁶⁵ O tim značenjima v. T. JONJIĆ, »Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina«, 81-84.

Kako u njegovoj ostavštini tako i u ostavštinama njegovih suvremenika odnosno u pismohranama udruga i organizacija, poput arhiva Hrvatskoga kulturnog društva Napredak u Sarajevu, sačuvan je i priličan broj njegovih pisama iz različitih razdoblja života. Mnoga su od tih pisama objavljena,⁶⁶ a neka su pripremljena za objavljivanje. U mnogima od njih Pilar svojim znancima i prijateljima te suradnicima i svjetonazorskim odnosno političkim istomišljenicima otkriva i svoje najintimnije misli i poglede, ali — ni u jednome od njih nema ni spomena pojma »rasa« niti bilo kakva traga da se Pilar na bilo koji način zanimao za rasno učenje, rasnu problematiku ili eugeniku, a kamoli da bi rasno pitanje i eugeničke metode smatrao važnim čimbenicima u oblikovanju pojedinca, naroda ili države.

Jednako tako, ni u jednom od tekstova nastalih do sredine Prvoga svjetskog rata — objavljenih ili neobjavljenih, političkih, geopolitičkih, pravnih ili neke druge tematike — Pilar se ni jednom riječju nije pozabavio ni rasnom problematikom niti eugenikom, iako ima mnoštvo dokaza da je dosta temeljito pratio europska kulturno-politička zbivanja. Riječi »rasa« nema ni u dokumentima koje je napisao tijekom ratnih godina, namijenivši ih mnogim politički utjecajnim adresatima, od nadbiskupa Stadlera preko pape Benedikta XV. do cara i kralja Karla I. (IV.).⁶⁷ To znači da je Pilar navršio više od četiri desetljeća života i gotovo dva desetljeća javnog djelovanja, a da ni jedan jedini put nije upotrijebio riječ i pojam za koji će ga poslije, kao što smo vidjeli, optuživati oni kojima su njegovi politički i državnopravni pogledi bili i ostali zazorni.

Koliko je zasad poznato, pojam »rasa« Pilar je prvi put upotrijebio 1915. godine, u svojoj 41. godini, pišući raspravu *Svjetski rat i Hrvati*. Knjiga je, kao što je spomenuto, zamišljena u isto vrijeme kad i *Južnoslavensko pitanje*, a nastala je malo prije njega. Potpisana je hrvatskim pseudonimom (»Dr. Juričić«) i namijenjena hrvatskom čitatelju kojemu se objašnjavaju uzroci i posljedice svjetskog rata te se izlažu predviđenja o njegovu svršetku. U toj knjizi »Dr. Juričić« posebno kritizira hrvatsku inteligenciju što se tim pitanjima ne bavi uopće ili se bavi tek površno, ali ni tada — pa ni u dijelu u kojem svojim hrvatskim sunarodnjacima objašnjava zbog čega je opstanak Austro-Ugarske u postojećim okolnostima u hrvatskom interesu — autor ne ističe nikakve rasne teze niti rasne argu-

⁶⁶ S. MATKOVIĆ, »Ivo Pilar: Pisma Dušanu Plavšiću (1897.-1898.)«, *GP*, br. 2, Zagreb, 2002., 159-167; ISTI, »Pilarovo pismo Emiliju pl. Laszowskom: O položaju hrvatskoga plemstva«, *Pilar*, 3/2008., br. 6 (2), 97-103; S. MATKOVIĆ, Edi MILOŠ, »Iz rane Pilarove obiteljske korespondencije«, *Pilar*, 6/2011., br. 11 (1), Zagreb, 2011., 115-132; S. MATKOVIĆ, »Iz neobjavljene korespondencije dr. Ive Pilara«, *Pilar*, 7/2012., br. 13 (1), 151-200; »Pabirci iz korespondencije Ive Pilara i Fritza Byloffa (1926.–1933.)«, Priredili Caroline Hornstein Tomic, Zoran Grijak, Tomislav Jonjić, Zlatko Matijević i Vlasta Švogor, *Pilar*, 7/2012., br. 14 (2), 91-100; S. MATKOVIĆ, »Iz rane Pilarove korespondencije: pisma Milivoju Dežmanu«, *Pilar*, 10/2015., br. 19 (1) — 20 (2), Zagreb, 2015., 161-175.

⁶⁷ Zoran GRIJAK, »Ivo Pilar i Stadlerova promemorija papi Benediktu XV., g. 1915.«, *GP*, br. 1, 95-116; Z. GRIJAK, Z. MATIJEVIĆ, »Tri dokumenta iz siječnja 1915.«, *GP*, br. 2, 169-175; Z. GRIJAK, »Dva dokumenta iz godine 1917.«, *GP*, br. 2, 177-185; Z. MATIJEVIĆ, »Tri dokumenta iz godina 1917. i 1918.«, *GP*, br. 2, 187-201; T. JONJIĆ, »Ivo Pilar kao politički ideolog«, 924-934 i dr.

mente u korist svog shvaćanja. Pojam »rasa« i bilo koja od njegovih izvedenica ili inačica upotrijebljen je jedan jedini put, onda kad Pilar spomene »anglosaksonsku rasu«, kojoj prijeti »nutarnje propadanje i degeneracija«. ⁶⁸ No, pritom autor ne govori o rasi ni u lingvističkome, a kamoli u biološkom smislu, niti spomenuto »nutarnje propadanje i degeneracija« anglosaksonske rase imaju ikakve veze s rasnim miješanjem ili dotokom »tuđe krvi«, nego samo s propadanjem engleskog seljaštva: seljaštvo je, kaže Pilar, matica svakog naroda, pa tamo gdje se ono smanjuje ili gubi — kao što je slučaj u Engleskoj koja proživljava silnu industrijalizaciju — neminovno slijedi »nutarnje propadanje i degeneracija«. ⁶⁹

No, ako u Pilarovim sastavcima do 1915. nema nikakve naznake da se zani-mao za rasne teorije i rasno učenje, to ne znači da se njegov odnos prema ulo-zi rase u društvenom razvitku uopće ne može utvrditi. Godine 1906. on je napi-sao tajni odnosno u svakom slučaju interni dokument pod naslovom »Pro me-moria«. Taj dokument po svemu sudeći predstavlja jedan od programskih doku-mentata skopčanih s nastankom HNZ-a, ⁷⁰ a pronađen je u njegovoj ostavštini te potom 1997. i objavljen. ⁷¹ I onaj čitatelj koji ne zna koliko je truda Pilar uložio u dokazivanje da su bosansko-hercegovački muslimani ne samo Slaveni, nego su starinom i pripadnici hrvatskoga naroda kod kojih je potrebno iznova probu-diti hrvatsku nacionalnu svijest, iz ovoga spisa može sasvim jasno razaznati nje-gova gledišta o elementima koji čine jedan narod. Analizirajući u tome spisu raz-loge i oblike velikosrpske politike, Pilar, naime, primjećuje da Srbi (odnosno sa-rajevska *Srpska riječ* u broju od 25. veljače 1906.) osporavaju hrvatstvo ne samo bosanskohercegovačkih muslimana, nego ističu kako nikad ne će priznati da bi u Hrvate spadali »oni mnogobrojni Nijemci, Jevreji, Česi, Magjari, koji će svakom svečanom prilikom zakačiti na svoje grudi hrvatsku kokardu, a hrvatski ne zna-ju govoriti«. ⁷² Pilarov je odgovor na to nedvosmislen: »Ovdje očito govori iz Sr-ba zavist, jer neka te ljude prepuste nama, mi ćemo ih već hrvatski naučiti, sa-mo nek budu Hrvati.« ⁷³

Jasno je, dakle, da je njemu rasno i etničko podrijetlo nebitno, nebitno je čak i vladanje hrvatskim jezikom: bitna je samo osobna opredijeljenost pojedinca i njegov izbor pripadnosti hrvatskom narodu. To je uostalom bila i osnovica po-litičkog programa i djelovanja HNZ-a. On se naslanjao na osnovne elemente

⁶⁸ Dr. JURJIĆ [I. PILAR], *Svjetski rat i Hrvati*, 22.

⁶⁹ Isto. Što se pučanstva Velike Britanije tiče, Pilar je u »Diktatu geopolitičkog položaja« jasno ustvrdio, kako je »današnji etnički (sic!) sastav« Britanije takav da je ona »etnički amalgamirana suma svih tih utje-čaja« odnosno spoj brojnih naroda koji su nastavali britanske otoke: »U toku stoljeća ovi se raznoliki et-nički (sic!) elementi amalgamiraju i izjednačuju u anglosaksonsku naciju (sic!), za sada najjaču na svijetu.« (I. PILAR, »Diktat geopolitičkog položaja«, *Kroacija*, Zagreb, 1924., 6-7).

⁷⁰ T. JONJIĆ, »Ivo Pilar kao politički ideolog«, 503.

⁷¹ I. PILAR, »Pro memoria«, u: *Usud hrvatskih zemalja*, Zagreb, 1997., 10-20. Izvorni rukopis čuva se u NSK, OIP, R-7983.

⁷² I. PILAR, »Pro memoria«, 12.

⁷³ Isto.

pravaškoga nauka, makar je Pilar prema Starčeviću učenju bio kritičan, pa je i u knjizi *Svjetski rat i Hrvati*, dijelom možda i neopravdano, Starčeviću 1915. i 1917. predbacivao da je »negirao (...) Srbe, t. j. tvrdio je da oni nisu Srbi, nego pravoslavni Hrvati. Time se je on stavio u protuslovlje sa nepobitnom činjenicom, da je najjači kriterij narodnosti nutarnji osjećaj pripadnosti k jednoj ili drugoj grupi, i ako se njetko duboko osjeća Srbinom ili Hrvatom, da mu toga nitko oteti nemože«. ⁷⁴ Dakle, ni tada, 1915. i 1917. godine, kad izlaze dva izdanja te njegove knjige, Pilar nije smatrao da bi rasna pripadnost ili etničko podrijetlo imali ikakve bitne veze s narodnim osjećajem odnosno s političkom ili nekom drugom orijentacijom, pa onda i sa sudbinom pojedinca ili naroda. To je važno uočiti, ali kako bi se pravilno ocijenilo značenje te činjenice, nju valja promatrati i ocjenjivati u svjetlu prave poplave rasnih teorija nastalih koncem 19. i u prvim godinama 20. stoljeća. Kad to ne bi značilo Pilarovo otklanjanje tih teorija, onda bi bilo zapravo začuđujuće da je čovjek takve intelektualne znatizelje kakva je bila njegova potpuno ignorirao trendove koji su u europskoj filozofiji, sociologiji i politici postajali sve dominantnijima.

Pilar i rasno učenje u Južnoslavenskom pitanju

Pilarova rasprava *Svjetski rat i Hrvati* bila je uvod i priprema za *Južnoslavensko pitanje*; štoviše, obje knjige predstavljaju istu misaonu i političku cjelinu, s tom razlikom da je jedna pisana na hrvatskome jeziku i za hrvatskog čitatelja, dok je druga namijenjena austrijsko-njemačkoj i europskoj javnosti kojoj je autor — tobože »zabrinuti austrijski državljanin« — odlučio dati i povijesni pregled i prikaz južnoslavenskoga pitanja, kako bi ga ta javnost mogla shvatiti i kako bi jasnije i uvjerljivije izgledao program državnopravnog restrukturiranja Austro-Ugarske koji se nalazi na samome kraju knjige. ⁷⁵ Taj program se u bitnim crtama podudara s drugim, u tehničkom smislu kraćim prijedlozima državnopravne i političke naravi koje je Pilar, sam ili s nekim drugim pojedincima, tijekom 1917. i 1918. izlagao odlučujućim čimbenicima državnog života, mjestimice ih prilagođavajući vojno-političkom razvitku i promijenjenim okolnostima.

Sam rukopis toga najpoznatijega Pilarova djela nastao je usred svjetskog rata: prvo je poglavlje knjige Pilar počeo pisati 25. travnja 1915. (ili možda desetak dana prije), dok je posljednje, deveto poglavlje pod naslovom »Rješenje južnoslavenskog pitanja« (*Die Lösung der südslawischen Frage*) konačno redigirao od 17. do 28. ožujka 1917. godine, a redakciju cijeloga rukopisa je, prema njegovim bilješkama, dovršio 14. travnja 1917. godine. ⁷⁶ *Južnoslavensko pitanje* je

⁷⁴ Dr. JURIČIĆ [I. PILAR], *Svjetski rat i Hrvati*, 104.

⁷⁵ Riječ je o posljednjem, devetom poglavlje knjige koje nosi naslov »Rješenje južnoslavenskog pitanja« (*Die Lösung der südslawischen Frage*).

⁷⁶ Opš. T. JONJIĆ, »Ivo Pilar kao politički ideolog«, 854-855. Izvorni rukopis *Južnoslavenskog pitanja* nalazi se u NSK-u, OIP pod oznakom R-7983, A-15.

pred čitateljima osvanulo u drugoj polovici ožujka 1918. godine: tada je knjigu kao novo izdanje, pod br. 364 u bibliografskome popisu prvi put zabilježilo službeno glasilo Udruge austrougarskih knjižara.⁷⁷ Desetljećima se kroz literaturu provlači tvrdnja da su vlasti Kraljevine Srbije odmah shvatile u kojoj mjeri *Južnoslavensko pitanje* ugrožava srpske interese, pa da su Pilarovu knjigu, tiskanu navodno u 1.500 primjeraka, počele organizirano otkupljivati i uništavati. Iako je ta legenda važna i ilustrativna, za nju nema dokaza.⁷⁸ No, čitav niz podataka upućuje na to da je knjiga već u srpnju 1918. bila rasprodana ili je bar postala knjižarska rijetkost, pa je Pilar, kako potvrđuje i njegovo pismo povjesničaru Ferdi Šišiću iz lipnja 1918., planirao prirediti drugo izdanje sa stanovitim ispravcima i preinakama. Do tog izdanja očito nije došlo, a nije poznato ni u čemu su se sastojale te navodne Pilarove zamisli o izmjenama prvoga izdanja.⁷⁹

U vrijeme kad »zabrinuti austrijski državljani« piše o južnoslavenskom pitanju, navlastito se baveći vjersko-kulturnim temama i utjecajem zoroastrizma na duhovno, društveno i političko oblikovanje srednjovjekovne Bosne i Huma, čitava Europa bruji o rasi i rasnome učenju, a od 1000 učenih Europljana — kako će primijetiti austrijski cionist Fritz Kahn — njih 999 je tvrdo uvjeren u autentičnost svoga arijskog podrijetla jer je, kako on kaže, u 19. stoljeću teorija o arijskome podrijetlu europskog pučanstva postala gotovo dogmom.⁸⁰ Među onima koji su je zdušno prihvaćali,⁸¹ bio je i Herbert Spencer koji će Pilaru biti osobito važan i zbog toga što je bio među onim europskim intelektualcima koji su zastupali mišljenje da je stara perzijska religija odnosno zoroastrizam snažno djelovala i na oblikovanje drugih religijskih pokreta, uključujući kršćanstvo i islam.⁸² O »arijskome rasnom podrijetlu« većine europskog pučanstva u svojim je historiografskim radovima, pa i u svojoj povijesti srpskog naroda, opširno raspravljao i Benjamin Kállay, istaknuti austrougarski političar i dugogodišnji zajednički ministar financija čije je historiografske, pa i upravno-političke sposobnosti Pilar veoma cijenio, iako se s njima najčešće nije slagao.⁸³ Jednako tako je ve-

⁷⁷ *Oesterreichisch-ungarische Buchhändler Correspondenz. Organ des Vereines der oesterreichisch-ungarischen Buchhändler*, 59/1918., Nr. 13, 27. III. 1918., 1.

⁷⁸ T. JONJIĆ, »Ivo Pilar kao politički ideolog«, 856-857.

⁷⁹ HAZU, Ostavština Ferde Šišića, XIII-a, Pilar Šišiću 16. VI. 1918. Opš. T. JONJIĆ, »Ivo Pilar kao politički ideolog«, 855-856.

⁸⁰ F. KAHN, *Die Juden als Rasse und Kulturvolk*. 3. Aufl., Weltverlag, Berlin, 1922., 24. U izvorniku: »Heute sind von 1000 gebildeten Europäern 999 von Authentizität ihrer arischer Abkunft überzeugt. (...) Die Ariertheorie hat das 19. Jahrhundert wie ein Dogma beherrscht.« To izdanje Kahnove knjige u digitalnom je obliku dostupno na mrežnoj adresi: <https://ia800200.us.archive.org/33/items/diejudenalsrasse00kahnuoft/diejudenalsrasse00kahnuoft.pdf>.

⁸¹ U ovom se tekstu dosljedno koriste oblici Arijac, arijski (a ne Arijevac, arijevski), jer su, s jedne strane, ti oblici bili uobičajeni krajem 19. i u prvim desetljećima 20. stoljeća, a s druge strane, kako bi se naglasila razlika prema sljedbenicima arijevske (arijanske) hereze nastale u 4. st.

⁸² H. SPENCER, *The Principles of Sociology*, Vol. I., Third Edition, D. Appleton & Co., New York, 1897., 820-829 i dr.

lika većina stručnjaka koja se bavila davnom poviješću Hrvata i Slavena uopće, polazila od stajališta da su Slaveni tek jedan arijski ogranak.⁸⁴ Da su i »stari Slaveni« odnosno Slaveni uopće pripadnici »arijske rase«, i da to ima utjecaja i na oblikovanje njihovih religijskih vjerovanja, smatrao je i češki povjesničar Jan Peisker, koji je 1891.–1918. radio kao profesor socijalne povijesti na gradačko-me sveučilištu, a onda je na neko vrijeme preselio na praško Karlovo sveučilište, da bi se po odlasku u mirovinu opet vratio u Graz. Peisker se posebno bavio dualističkim temama i slavenskom mitologijom odnosno starom hrvatskom i srpskom vjerskom poviješću, što će mu u Hrvatskoj priskrbiti znatan broj poštovatelja i sljedbenika, među kojima je bio i Ivo Pilar.⁸⁵

Makar to bilo nepoznato dr. Dušku Sekuliću i njemu sličnima, tako je bilo i u hrvatskoj kulturnoj javnosti. Hrvatski povjesničar Nadko Nodilo, koji se bavio starom religijom Hrvata i Srba i koji, inače, prema vlastitome priznanju, nije pravio apsolutno nikakvu razliku između ta dva naroda, pa je bio spreman odreći se i hrvatskog imena u korist srpskoga ili jugoslavenskoga (slijedom čega je u svojoj raspravi o staroj vjeri Hrvata i Srba potonje stavljao na prvo mjesto, s obrazloženjem da imaju bogatije narodno pjesništvo i tradiciju), polazio je od stajališta da su Hrvati i Srbi bili arijski narodi, pače u tom pogledu »najčistiji između Slavena«.⁸⁶ Štoviše, Nodilo je također bio uvjeren — iako je i u tome pogledu ponudio mršave dokaze i nije se upuštao u ozbiljniju raspravu — da je zoroastrizam izvršio iznimno snažan utjecaj na staru religiju Hrvata i Srba.⁸⁷

U tom je kontekstu zanimljivo pisanje hrvatskog povjesničara naglašeno jugoslavenske orijentacije, Ferde Šišića. U svojim sintezama hrvatske povijesti koje su objavljene 1916./17. on navodi da su Hrvati indoeuropski narod koji, kao i drugi Slaveni i još brojni drugi narodi, pripadaju u Arijece (»zajedno uzevši Arijci«).⁸⁸ Malo poslije on će tu svoju tvrdnju dopuniti i precizirati, pa će u drugom izdanju iste knjige napisati kako su Slaveni — među njima i Hrvati — Arijci odnosno izdanak indoeuropskoga »prajezika, odnosno pranaroda« koji Fran-

⁸³ B. KÁLLAY, *Istorija srpskog naroda. Deo prvi*. Knjižar izdavač Petar Ćurčić, Beograd, 1882., 2-3.

⁸⁴ Gregor KREK, *Einleitung in die slavische Literaturgeschichte. Akademische Vorlesungen, Studien und kritische Streifzüge*, 2. Aufl., Graz, 1887., 3-93, donosi opširan prikaz tih stajališta. To izdanje Krekove knjige dostupno je na mrežnoj adresi: <http://scans.library.utoronto.ca/pdf/7/3/einleitungindies00krekuoft/einleitungindies00krekuoft.pdf>

⁸⁵ J. PEISKER, »Raširenje Slavena«, *Starohrvatska prosvjeta*, Nova serija, 1/1927., Zagreb-Knin, 1927., 210-251; ISTI, »Koje su vjere bili stari Sloveni prije krštenja« (preveo I. Pilar), *Starohrvatska prosvjeta*, Nova serija, II, br. 1-2, januar-juni 1928, Zagreb-Knin, 1928., 55-86 (pretisak u: *Pilar*, 2/2006, br. 3 /1/, Zagreb, 2007., 63-89).

⁸⁶ N. NODILO, *Stara vjera Srba i Hrvata*, 45, 47, 64 i dr. Nodilova je rasprava pod naslovom »Religija Srba i Hrvata, na glavnoj osnovi pjesama, priča i govora narodnog«, objavljena u deset knjiga Akademijina *Rada* između 1885. i 1890. godine, a poslije je Nodilo izmijenio naslov svog djela u *Stara vjera Srba i Hrvata*. Pretisak tog djela kojim se ovdje služimo objavio je 1981. splitski Logos.

⁸⁷ N. NODILO, *Stara vjera Srba i Hrvata*, 69-70 i dr.

⁸⁸ F. ŠIŠIĆ, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda. Od najstarijih dana do godine 1873.*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1916., 23; ISTI, *Geschichte der Kroaten. Erster Teil (bis 1102)*, Matica Hrvatska, 1917.

cuzi obično nazivaju Arijcima, a Nijemci Indogermanima.⁸⁹ Kao i za veliku većinu tadašnje europske intelektualne javnosti, za Šišića su to bile istoznačnice utvrđene filološkim istraživanjama, pa njihovo korištenje, samo po sebi, nipošto ne sugerira da je Šišić bio rasist. Tu svoju tvrdnju o Slavenima kao Arijcima on je ponavljao i u drugim svojim djelima, pa i u kasnijim (dopunjenim) izdanjima spomenute knjige, dok je formulacija samo jezično i stilski dotjerivana u njezinim izdanjima nakon Šišićeve smrti, uključujući izdanja u komunističkoj Jugoslaviji.⁹⁰ Zato je prava šteta što to nisu zamijetili stručnjaci poput Miščevića, Yeomansa, Bartulina ili Sekulića. A usprkos različitim političkim pogledima, Pilar je visoko cijenio znanje toga zagrebačkoga slobodnog zidara, pa je od Šišića sredinom 1918. tražio i mišljenje o svojim historiografskim zaključcima u *Južnoslavenske pitanju*.⁹¹ Štoviše, i njegova historiografska izlaganja u toj knjizi glede srednjovjekovne povijesti Hrvata, Srba i Bugara nerijetko se oslanjaju na Šišićeva tumačenja, kao i na tumačenja Frana Milobara,⁹² prilagođena Pilarovim političkim pogledima i vizijama. Vrijedi to i za opis »starih Hrvata« kao »slavensko-arijskoga naroda« na str. 31.-32. njemačkoga prvotiska Pilarove knjige. Ondje je on u biti od Šišića preuzeo i fizički opis južnih Slavena, onaj koji će mu stručnjaci poput Duška Sekulića predbaciti kao rasistički. Šišić je, naime, pisao: »Stari Južni Sloveni bijahu svi krupni i visoki, a crvenkaste kose. Taj krepki tjelesni ustroj pun zdravlja činio ih je podobnima, da su lako podnosili svaku nepogodu vremena kao i oskudicu hrane (kad je to trebalo da bude) i pomanjkanje valjana odijela.«⁹³ Jednako tako je Pilar od Šišića i u *Južnoslavenskom pitanju*, a i u drugim svojim raspravama, preuzeo ocjenu o posljedicama zadružnoga života koji je obilježio život Hrvata i Slavena uopće: time su se razvijali osjećaj privrženosti obitelji, obiteljski moral i zadružna solidarnost, »ali odatle i ta rdava strana, da u Južnih Slovena nije bilo lične inicijative i pregnuća, što je docnije, kad je trebalo obrazovati državnih organizacija, štetno djelovalo.«⁹⁴

Posezanje za imenicom »Arijac« i njezinim izvedenicama u 19. i u prvim desetljećima 20. stoljeća, dakle, samo po sebi baš ništa ne govori o nečijem rasizmu, pa čak ni o pristajanju uz rasno učenje, nego predstavlja opće mjesto i neu-

⁸⁹ F. ŠIŠIĆ, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda od najstarijih dana do 1. decembra 1918. Prva knjiga (do 20. feb. 1790.)* Drugo izdanje. Tisak i naklada St. Kugli, Zagreb, 1920., 53.

⁹⁰ Usp. F. ŠIŠIĆ, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda od najstarijih dana do 1. decembra 1918. Prva knjiga (do 20. feb. 1790.)*. Drugo izdanje. Tisak i naklada St. Kugli, Zagreb, 1920., 53; ISTI, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*. Četvrto izdanje. Priredio Jaroslav Šidak, Matica hrvatska, Zagreb, 1962., 67.

⁹¹ HAZU, Ostavština Ferde Šišića, XIII-a, Pilar Šišiću 16. VI. 1918.

⁹² Dr. PETRINIENSIS [F. MILOBAR], *Bosnien und das kroatische Staatsrecht. Eine historisch-juridische Studie*, Erschienen im Selbstverlage des Verfassers, Agram, 1898.

⁹³ F. ŠIŠIĆ, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, 1916., 25. ISTI, *Geschichte der Kroaten. Erster Teil (bis 1102)*, 1917., 43; ISTI, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, I., 1920., 56; ISTI, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, 1962., 70-71.

⁹⁴ F. ŠIŠIĆ, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, 1916., 26. ISTI, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, I., 1920., 57.

tralnu upotrebu termina koji su uobičajeni i nemaju nužno vrijednosno niti hijerarhijsko značenje.⁹⁵ Tako je, primjerice, u hrvatskome prijevodu diljem Europe iznimno popularne Rollandove knjige o Gandhiju, kojemu prijevodu je predgovor napisao Stjepan Radić, narodni zastupnik Hrvatske republikanske seljačke stranke Josip Vandekar preveo pojam »rasa« kao »pleme«, a u rječniku manje poznatih riječi protumačio ga je kao »vrst, pasmina, pleme«. No, u predgovoru je čitateljima objasnio kako »Indo-Arijci spadaju u istu jezičnu skupinu kao i Slaveni, Romani, Germani, Kelti i Iranci. (...) Pradomovina svih Arijsaca jest Iran.«⁹⁶ Proširenost tog uvjerenja ilustrira i činjenica da se u teozofskim krugovima raspravljalo, između ostaloga, i o tome da »slavenska rasa« ima posebnu ulogu u modernoj povijesti i da ta njezina posebna uloga, kako je istaknuto 1923. u jednom od službenih referata na Osmome kongresu Europske federacije nacionalnih teozofskih društava, izvire iz bogatstva starih arijanskih tradicija (*les anciennes traditions aryennes*) kojima da je i danas natopljen intimni život Slavena.⁹⁷

To je, dakle, duhovno, političko i historiografsko ozračje u kojemu »zabrinuti austrijski državljani« u drugoj polovici Prvoga svjetskog rata formulira svoje misli, a to je i intelektualno uvjerenje publike kojoj se s prikrivenim političkim ciljevima obraća takozvani »L. v. Südland«, nepoznati austrijski pisac koji se u svome djelu samo prividno bavi znanošću; u stvarnosti se bavi politikom. Toga je i on sam bio više nego dobro svjestan: nekoliko godina kasnije, u pismu nekome njemačkom konzulu — najvjerojatnije onom zagrebačkom — i sam Pilar je svoju knjigu promatrao kao »političku knjigu«, dobro svjestan da su »politizirana« i ona njezina poglavlja koja se doimaju kao čisto historiografska, pa bi je u možebitnome novom izdanju trebalo »depolitizirati« i pretvoriti u znanstvenu.⁹⁸

A računalnim pregledom izvornoga, njemačkog izdanja *Južnoslavenskog pitanja* iz 1918. godine, koje bez popisa literature i kazala imade 781 stranicu, može se ustanoviti da je riječ »rasa« (*Rasse*) kao samostalnu imenicu ili kao dio koje složenice (*Rasseneigentümlichkeit*, *Adelsrasse* i sl.) te pridjeve i priloge koji su iz te imenice izvedeni (*rassenmäßig*, *einrassig*) Pilar upotrijebio ukupno 65 puta, u što su uključeni i brojni naslovi djela drugih autora te citati iz njih. Od stotina ili čak tisuća naslova o rasnoj problematici koji su do tada objavljena na njemačko-

⁹⁵ Opš. T. JONJIĆ, »Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina« te ondje navedena literatura.

⁹⁶ Romain ROLLAND, *Naš Gandhi*. S XXXI. franczckoga izdanja preveo Dr. Josip Vandekar. Naklada Radićeve Slavenske knjižare, Zagreb, 1924., XII., XIII., 137.

⁹⁷ Anna KAMENSKY, »La Mission Internationale des Slaves«, u: *Transactions of the Eighth Congress of the Federation of European National Societies of the Theosophical Society, held in Vienna, July 21st to 26th 1923*. Edited by C. W. Dijkgraaf, Secretary of the Federation. Published for the Council of the Federation, Amsterdam, 1923., 94-99.

⁹⁸ NSK, OIP, R-7983, A-22. Koncept pisma njemačkome konzulu. Pilar u tome konceptu otvoreno piše da je knjiga »eigentlich als politisches gedacht war« i da bi je u slučaju novog izdanja trebalo »depolitizirati« i pretvoriti u znanstveno djelo (»...das Werk nuns rein als ein historisches und wissenschaftliches erscheinen zu lassen« odnosno »das Buch müsste in seinen ersten acht Abschnitten entpolitisiert werden«).

me i francuskom jeziku, koje je Pilar tečno govorio i na njima pisao, u vrlo obilnoj bibliografiji *Južnoslavenskog pitanja* on je spomenuo samo jedan koji u naslovu ima pojam »rase«: raspravu austrijskoga književnika Adolfa Harpfa (1857.–1927.) koja je pod naslovom *Istok i Zapad: usporedne kulturne i rasne studije* objavljena 1905. u Stuttgartu. Tu je Harpfovu putopisno-etnografsku knjigu, nastalu u povodu autorova puta u Egipat i usredotočenu na usporedbu i dokazivanje nadmoći arijske germanske rase nad Slavenima i orijentalnim narodima,⁹⁹ Pilar uvrstio u popis literature kojom se služio pri pisanju pete glave svoje knjige (»Katolicizam i pravoslavlje«), ali je nije citirao ni na jednome mjestu. Drugo djelo koje se spominje u Pilarovoj bibliografiji, a moglo bi sugerirati nekakvu povezanost s rasnom tematikom, jest Starčevićeva rasprava *Pasmina slavoserbska po Hervatskoj*: njezin je naslov Pilar, kao što je spomenuto, pogriješno preveo kao »Die Slawoserbische Rasse in Kroatien«.¹⁰⁰ Sličan je i njegov odnos prema svojevrsnim *ikonama* tadašnjega rasnog učenja: Gobineaua nije Pilar spomenuo nijednom, a Chamberlaina svega jednom (i još jednom u bibliografiji).¹⁰¹

Sasvim je, dakle, jasno da bibliografski podatci ne potvrđuju teze koje zastupaju Yeomans, Bartulin, Sekulić i drugi, prema kojima bi Pilar bio pristaša rasnog učenja. No, neovisno o tome, jasno je da se iz učestalosti pojma »rasa« još uvijek ne može automatski zaključivati kako bi autor koji taj pojam koristi samim time nužno bio pristaša rasnog učenja, a još manje da je zagovornik rasističkih rješenja. Ocjena o tome može se donijeti samo na temelju cjelovite i nepristrane raščlambe njegova cjelokupnog djela i njegova djelovanja. A kad je riječ o Ivi Pilaru, treba imati na umu i to da — pored spomenutoga nejasnog značenja riječi i pojma »rasa« u hrvatskome jeziku Pilarova doba uopće — ni on sam nije bio načistu sa značenjem tog pojma niti ga je upotrebljavao jednoznačno, nego je na svakom koraku miješao pojmove *soj*, *pasmina*, *narod*, *pleme* i *rasa*.¹⁰² Tako on, primjerice, uopće nije dvojio da su bosanskohercegovački »bogumili« podrijetlom Hrvati (to je njegov ključ za razumijevanje Bosne i Hercegovine i dokaz njezine etničke povezanosti s ostalim hrvatskim zemljama!), ali je u svojem glavnom djelu ipak spominjao neku »bogumilsku rasu«.¹⁰³ Slično tomu, bosanskohercegovačke muslimane Pilar je smatrao Hrvatima, ali je kao »zabrinuti austrijski državljanin« koji tobože nije Hrvat niti pripadnik bilo kojega južnoslavenskoga naroda, ipak pisao o njima kao o »vladajućoj rasi« u BiH.¹⁰⁴

⁹⁹ A. HARPF, *Morgen- und Abendland. Vergleichende Kultur- und Rassestudien*. Verlag von Strecker und Schröder, Stuttgart, 1905.

¹⁰⁰ L. v. SÜDLAND, *Die südslawische Frage*, 789, 790. Kao što je pokazano na drugome mjestu, Starčevićeva »pasmina« ne odgovara pojmu »rase« (T. JONJIĆ, »Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina«, 81-87.)

¹⁰¹ L. v. SÜDLAND, *Die südslawische Frage*, 251, 790.

¹⁰² Isto, 371.

¹⁰³ Isto, 172.

¹⁰⁴ Isto, 212.

Drugim riječima, mjestimice se služio tom terminologijom onako kako bi se njome doista služio neki nehrvatski odnosno neslavenski »zabrinuti austrijski državljanin«. A ni u *Južnoslavenskome pitanju* — kao ni u bilo kojemu drugom njegovu djelu — za Pilara nema dvojbe da su Hrvati i Srbi slavenski narodi, pa prvo poglavlje svoje knjige naziva »Postanak balkanskih Slavena«,¹⁰⁵ a već na prvoj stranici navodi kako postoje četiri južnoslavenska naroda: Slovenci, Hrvati, Srbi i Bugari. Za nj nema nikakve dvojbe o tome da su ti južnoslavenski narodi poslavenili starosjeditelje odnosno pomiješali se s prastanovništvom Balkana koje je bilo romanskoga, tračkoga, ilirskog ili grčkog podrijetla.¹⁰⁶ On navodi kako »Slavene« drži zasebnom »rasom« i dodaje da je ona rasprostranjena, ali je smatra slabije nadarenom za politiku,¹⁰⁷ dok na drugome mjestu spominje srpsko-mađarski »rasni rat«,¹⁰⁸ pa bi se iz toga na prvi pogled moralo zaključiti da Srbe, iako ih svrstava u Slavene, drži nekom zasebnom rasom. No, u stvarnosti se radi o tome da je i na tome mjestu pomiješao pojam naroda i rase, možda preuzimajući termin od Roberta Williama Seton-Watsona, koji je 1908. u Londonu objavio knjigu pod naslovom *Rasni problemi u Ugarskoj (Racial Problems in Hungary)*.

U svome promatranju političkog razvitka »balkanskih Slavena« Pilar na samome početku knjige formulira nekoliko postulata: prvo, ni Hrvati niti Srbi nisu na Balkan došli kao formirani narodi, nego su kao i drugi europski narodi nastali stapanjem (*Verschmelzung*) pražitelja i doseljenika; drugo, za postanak tih naroda presudne su bile političke, a ne biološke činjenice niti činjenica doseljenja; treće, doseljenički sloj tih naroda bio je posljednja, a ne prva slavenska skupina koja je doselila na Balkan; četvrto, i bez etničke raskidanosti Balkanski bi poluotok iz geopolitičkih razloga bio nepogodan za stvaranje jedinstvene političke tvorevine; peto, i kod ta dva naroda, kao i kod ostalih Slavena, dominira seljački element koji političku sposobnost predhrvatskoga i predsrbpskoga pučanstva čini slabom; šesto, i kod njih postoji nadmoć osjećajnoga nad racionalnim, što je još pojačano dominacijom seljačkog elementa; sedmo, usprkos slabim izgledima za stvaranje države, ti su se narodi uspjeli održati, što nije pošlo za rukom narodima koji su ratnički i državotvorno bili nadareniji (poput Vandala, Langobarda, Gota, Franaka, Burgundaca i drugih), a to je činjenica koja uopće nije uočena, makar je vrijedna pozornosti.¹⁰⁹

Karakteristično je da interpretatori tobožnjega Pilarova pristajanja uz rasno učenje uopće nisu uočili kako on sam na početku svoje knjige ističe da su u formiranju Hrvata i Srba kao naroda ključnu ulogu imali politički, a ne etnički, po-

¹⁰⁵ Isto, 1-15.

¹⁰⁶ Isto, 6.

¹⁰⁷ Isto, 274, 292.

¹⁰⁸ Isto, 430.

¹⁰⁹ Isto, 6-9.

gotovo ne rasni momenti.¹¹⁰ Kao što smo vidjeli, istu je tu misao u neznatno drugačijem obliku Pilar isticao i 1915. i 1917. u raspravi *Svjetski rat i Hrvati*, što jasno pokazuje da ona nije slučajna niti nedomišljena. A deseci su takvih i sličnih primjera razasuti po čitavome *Južnoslavenskom pitanju*, studiji u kojoj će se taj zagonetni »zabrinuti austrijski državljanin« ukratko pozabaviti i najstarijom političkom poviješću južnoslavenskih naroda, ali će najviše prostora posvetiti geopolitičkim suprotnostima i vjersko-kulturnim razlikama između Hrvata i Srba: prvih koji su, prema njegovu mišljenju, zbog složenih razloga još u Srednjem vijeku rascijepljeni na prorimske »latinaše« i »narodnjake« od kojih će, prema »Südlandu«, potom nastati »bogumili« i od njih muslimani; te drugih koji su pod utjecajem Bizanta, a potom Osmanlija i Rusije izgradili specifičnu inačicu pravoslavlja, svetosavlje. Jer, kao što »L. von Südland« piše u predgovoru svoje knjige: navršši se na jugu Monarhije i želeći pomoći tamošnjim narodima, suočio se s nevidljivim i neshvatljivim zaprekama. Zbog toga se posvetio temeljitom i opsežnom proučavanju knjiga, rasprava i novinskih članaka, ali ni nakon višedesetljetnoga (sic!) studija nije uspio shvatiti prave razloge takvog stanja. Oči su mu se otvorile tek onda kad je počeo studirati *vjersku povijest* Balkana i shvatio duboku ulogu koju je imao Bizant u tome dijelu Europe.¹¹¹ Utjecaj Bizanta i vjersko-kulturni, a ne rasni razlozi su, dakle, oni koje kao ključ za shvaćanje povijesti južnoslavenskih naroda prepoznaje misteriozni »L. von Südland«, a zapravo čovjek koji je prethodna dva desetljeća javno istupao kao autor i političar s naglašeno protuklerikalnim stajalištima, uvijek pokazujući spremnost da se oko svjetonazorskih, pa i političkih pitanja suprotstavlja stajalištima katoličke crkvene hijerarhije te i sam kršćanstvo prakticira na vrlo neortodoksan način.

Čitava je Pilarova knjiga imala, kao što je spomenuto, političku funkciju, a njegov plan svodio se na državnopravno preuređenje Monarhije u subdualističkome smislu, na način da se Bosna i Hercegovina unutar dualističkog okvira politički i gospodarski tješnje privežu uz druge hrvatske zemlje. U svemu su tome i samomu Pilaru rasna pripadnost pučanstva i rasne teorije koje su preplavile Europu bez ikakva realnog značenja.¹¹² Pri ocjeni njegovih povijesnih, socioloških i kulturno-povijesnih razmatranja koja su bila u službi toga plana treba imati na umu kako autor *Južnoslavenskog pitanja* nije bio samosvojan istraživač i originalan povjesničar, nego samo inteligentan, vješt i pismen publicist koji obilno

¹¹⁰ »Wir verfechten nun die Meinung, daß es nicht Tatsache der kroatischen und serbischen Siedelung an und für sich war, welche notwendig die Entstehung der beiden Völker bedingte, sondern, daß die Entstehung der Völker erst durch Hinzutritt weiterer Momente überwiegend politischen Charakters entschieden wurde.« (L. von SÜDLAND, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 7.)

¹¹¹ Isto, IV-V.

¹¹² Opš. Z. MATIJEVIĆ, »Državnopravne koncepcije dr. Ive Pilara i vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera. Od Promemorije do Izjave klerikalne grupe bosansko-hercegovačkih katolika (kolovoz-prosinac 1917. godine)«, *GP*, br. 1, 117-132; ISTI, »Političko djelovanje Ive Pilara i pokušaji rješavanja 'južnoslavenskog pitanja' u Austro-Ugarskoj monarhiji (ožujak – listopad 1918)«, *GP*, br. 1, 133-170; T. JONJIĆ, »Ivo Pilar kao politički ideolog«, 915-1071.

koristi — nerijetko tek kompilira — istraživanja i spoznaje drugih autora koje podupiru njegove zamisli te ih hladnokrvno, racionalno i logično tumači kako bi ih mogao podastrijeti odlučujućim austro-ugarskim političkim čimbenicima. Pri pisanju *Južnoslavenskog pitanja* Pilar zapravo nije imao historiografskih ambicija u užem smislu, pa je to ponekad rezultiralo i nedosljednim i nejasnim korištenjem termina. Zato i njegova mjestimična upotreba pojma »rasa« u toj knjizi vrlo jasno otkriva tu njegovu eklektičnu crtu, a politička funkcija *Južnoslavenskog pitanja* diktirala je i potrebu da se u obzir uzme pomodarsko tumačenje rasnog učenja koje je preplavilo Europu. To je značilo da je Pilar morao na umu imati, primjerice, i švicarskog pravnika Josepha Caspara Bluntschlija, a osobito tada iznimno utjecajnog Ludwiga Gumpłowicza, koji je svojim koncepcijama o postanku države i shvaćanjem da država stvara narode, a ne obrnuto, izvršio snažan utjecaj na niz naraštaja austro-ugarskih filozofa, pravnika i sociologa, a izazvao je i nemalu pozornost hrvatskih povjesničara i pravnika koji su se koncem 19. i u prvim desetljećima 20. stoljeća bavili najstarijom hrvatskom poviješću, najčešće s nakanom da osnaže hrvatske legitimističke i državnopravne zah-tjeve. U kasnijim će radovima Pilar Gumpłowicza jedva spominjati, a neka njegova shvaćanja podvrgnuti i oštroj kritici. U jeku svjetskoga rata to nije bilo ni potrebno niti poželjno: budući da je upravo vjersko-kulturne razloge utvrdio kao pravu podlogu prijepora među južnoslavenskim narodima, Pilar se posebno pozabavio manihejskim dualizmom i njegovim tragovima u vjerskoj i kulturnoj baštini Hrvata i Srba odnosno bosanskim krstjanima, koje u duhu tada prevladavajućih shvaćanja u znanosti naziva »bogumilima«.

Studij tog problema nastavit će još intenzivnije nakon sloma Austro-Ugarske. No, rasnog učenja i bilo kakvog oblika rasne argumentacije Pilar se ne će dotaknuti ni u već spomenutim promemorijama koje su nastale u vrijeme rata, a bile su namijenjene najprije papi, a poslije i vladaru, niti u kontaktima s istaknutim čimbenicima političkog života.¹¹³ Nijednoga slova o rasnome učenju i o rasnoj tematici nema ni u Pilarovu »Nacrtu programa za novu hrvatsku političku stranku koja bi se iza rata imala osnovati«, koji je datiran u Beču 10. lipnja 1917. godine. U njemu se, doduše, ističe kako nova stranka ima zadaću »cijeli hrvatski narod preporoditi na polju moralno-filozofskom, biološko-etničkom i gospodarsko-socijalnom«, ali nema ni spomena o njegovoj rasnoj različitosti od Srba (ili bosansko-hercegovačkih muslimana koje se naziva potomcima starih hrvatskih bogumila), te se istodobno veliča sloboda pojedinca i njegovo tjelesno, umno, čudoredno i gospodarsko blagostanje.¹¹⁴ Jednako tako, bilo kakvu rasnu argumentaciju ili podlogu Pilar ne će spomenuti ni onda kad u srpnju 1918. piše

¹¹³ I. PILAR, »Promemoria über die Lösung der südslawischen Frage«, *Pilar*, 1/2006, br. 2 (2), 111-117; ISTI, »Denkschrift über die slawische Frage«, *Pilar*, 1/2006, br. 2 (2), 118-124; ISTI, »Endgültiger Entwurf zu einem Memorandum«, *Pilar*, 1/2006, br. 2 (2), 125-129.

¹¹⁴ NSK, OIP, R-5705. Dokument je 2002. priredio i objavio Z. MATIJEVIĆ, »Tri dokumenta iz godina 1917. i 1918.«, 188-189. Vidi i: T. JONJIĆ, »Ivo Pilar kao politički ideolog«, 942-944.

o demokraciji kao brani protiv anarhije i totalitarnih tendencija.¹¹⁵ Za Pilara narod i nacija trajno ostaju sociološke i političke, a nipošto biološke kategorije, pa se zato rasnog učenja ne će ni jednom riječju dotaknuti ni u predavanjima koja je sastavio odnosno održao 1917./18. godine,¹¹⁶ a ni u važnoj raspravi koju je 1918. objavio u Sarajevu pod naslovom *Politički zemljopis hrvatskih zemalja. Geopolitička studija*.¹¹⁷ Isto vrijedi i za njegov članak »Die gegenwärtige parteipolitische Lage in Bosnien«, objavljen u kasno ljeto 1918. godine.¹¹⁸ Ni u jednoj od tih tekstova, niti u kojoj od Pilarovih knjiga, uključujući i *Južnoslavensko pitanje*, nema ni rasprave o eugeničkim temama, pa sve to više nego jasno pokazuje neutemeljenost optužaba na Pilarov račun.

U Jugoslaviji protiv jugoslavenstva: Pilar prema rasnom učenju i eugenici do početka djelovanja u Sociološkome društvu u Zagrebu

Malo nakon sloma Austro-Ugarske Pilar će se iz Tuzle zauvijek vratiti u rodni grad, u kojem će do smrti živjeti od odvjetništva. Tijekom 1921. bio je izvrnut političkom šikaniranju, a uskoro i optužnici, u povodu koje se našao pred sudom u jednoj od najvažnijih političkih procesa tog doba, onomu protiv Milana Šufflaya i družine. Osuđen je na blagu uvjetnu kaznu, ali će ga ta osuda ipak pratiti do kraja života.¹¹⁹ No, taj udarac nije značio i njegovu kapitulaciju. Ni tada Pilar nije potpuno napustio ni političko poprište, nego je, makar uglavnom povučeno, nastavio djelovati, većinom u krugu oko Hrvatske zajednice, stranke koja je nastala 1919., okupljajući pristaše Starčevićeve stranke prava i Hrvatske napredne stranke, a uskoro i Hrvatske težačke stranke, u kojoj je bio niz nekađasnih Pilarovih prijatelja i suradnika iz BiH.

No, njegovi su društveni i intelektualni interesi nakon 1918. postajali sve širi, dijelom nesumnjivo i zbog toga što je bio ipak ograničen u izravnome poli-

¹¹⁵ Dip. [I. PILAR]: »Što je demokratizam. Prosvjetna biblioteka sv. III. Izdano god. 1918. Komisionalnom nakladom »Hrv. stamparskog zavoda d.d. u Zagrebu«. Autor Theodore Roosevelt, preveo Janko Ibler«, *Savremeni*, 13/1918., srpanj 1918., 373-374.

¹¹⁶ NSK, OIP, R-55712. Opš. Z. GRIJAK, »Predavanje dr. Ive Pilara u Austrijskom političkom društvu 12. listopada 1918. u kontekstu njegovih koncepcija državnopravnog preustroja Austro-Ugarske Monarhije«, *Pilar*, 2/2007, br. 4 (2), Zagreb, 2007., 11-30; Z. MATIJEVIĆ, »Političko djelovanje Ive Pilara i pokušaji rješavanja »južnoslavenskog pitanja« u Austro-Ugarskoj monarhiji (ožujak – listopad 1918)«, *GP*, br. 1, 133-170; T. JONJIĆ, »Ivo Pilar kao politički ideolog«, 935-1057.

¹¹⁷ I. PILAR, *Politički zemljopis hrvatskih zemalja. Geopolitička studija*, Komisionalna naklada »Hrvatske Knjižare« u Sarajevu, Sarajevo, 1918. Pretisak knjige objavljen je i u ediciji *Izabrana djela dr. Ive Pilara*, sv. I., Consilium, Zagreb, 1995.

¹¹⁸ I. PILAR, »Die gegenwärtige parteipolitische Lage in Bosnien«, *Kroatische Rundschau*, 1/1918., br. 9, (Redaktionsschluss: 1. IX. 1918.), 124-126. I ovaj je tekst ponovno objavljen u drugom broju časopisa *Pilar* (str. 138-141).

¹¹⁹ Opš. Z. MATIJEVIĆ, »Ivo Pilar: Historijat moje veleizdajničke parnice u g. 1920.-22.«, *GP*, br. 2, 211-215; Bosiljka JANJATOVIĆ, »Dr. Ivo Pilar pred Sudbenim stolom u Zagrebu 1921. godine«, *GP*, br. 2, 121-139; T. JONJIĆ, »Ivo Pilar kao politički ideolog«, 1092-1151.

tičkom djelovanju. Ne zapaštajući teme i probleme kojima se je bavio ranije, on je uz stalni rad u odvjetničkoj pisarnici i uzdržavanje brojne obitelji, objavljivao i književne kritike odnosno kulturno-historijske crtice.¹²⁰ Nastavio se baviti geopolitičkim pitanjima i napose sudbinom BiH odnosno njezinim povezivanjem s ostalim hrvatskim zemljama,¹²¹ a tražio je način za objavljivanje novoga, prerađena izdanja *Južnoslavenskog pitanja*.¹²² Pilar je tijekom poratnog razdoblja bio razvio i iznimno veliku aktivnost u Društvu kućevlasnika i zemljoposjednika u Zagrebu,¹²³ te je sudjelovao i u njegovoj međunarodnoj aktivnosti, a o toj je problematici objavio veliki broj informativnih i stručnih članaka.¹²⁴ Bio je aktivan i kao član, a potom jedan od tajnika Pravničkoga društva odnosno Odvjetničke komore u Zagrebu, te je pored problema stanovanja i ograničavanja kućevlasničkih prava objavio i više članaka s drugih pravnih područja.¹²⁵ Gospodarska će ga kriza koncem 1920-ih godina potaknuti na ozbiljan studij socijalno-ekonomskih problema,¹²⁶ a već prije toga sudjelovao je na javnim natječajima koje je raspisivao *Hrvatski radiša*, pa je 1926. i 1927. bio i nagrađivan, a njegovi ra-

¹²⁰ I. PILAR, 'Jedan zaboravljeni historijski roman. Alba Limi: Kostadin Balašić (1392.–1402.). Historijski roman u tri dijela. Zagreb, 1920. Tisak tiskare Merkur', *Obzor*, 65/1924., br. 81, 23. III. 1924., 1-2; ISTI: 'V. Krišković. 'Širom svijeta gledano i viđeno'', *Hrvat*, 6/1924., br. 1435, 20. XII. 1924., 3; ISTI, 'Kako su nastala 'Zapamćenja' fra Grge Martića. Prilog povijesti hrvatske književnosti', *Napredak. Glasilo Hrvatskog kulturnog društva 'Napredak' u Sarajevu*, 5/1930., br. 9-10, Sarajevo, rujan-listopad 1930., 136-140.

¹²¹ I. PILAR, 'Bosnien, das Märchenland', *Der Morgen. Jugoslawische Presse für Volkswirtschaft und öffentlichen Leben*, Nr. 14, 8. IV. 1923., 1-2; ISTI, 'Diktat geopolitičkog položaja', *Kroacija. Hrvatska smotra za kulturu, gospodarstvo i politiku*, 1/1924, br. 1, Zagreb, 1924., 6-9.

¹²² Opš. S. LIPOVČAN, 'Ivo Pilar: Koncept pisma njemačkom konzulu u Zagrebu (1924.)', *GP*, br. 2, 217-223.

¹²³ Opš. Mira KOLAR, 'Dr. Ivo Pilar i akcija za povratak punog vlasništva kućevlasnicima nad njihovim nekretninama (1920.–1923.)', *Pilar*, 1/2006, br. 1 (1), 97-107; ISTA, *Doprinosa dr. Ive Pilara građevinskoj izgradnji Zagreba ili dr. Ivo Pilar i Društvo kućevlasnika*, Ogranak Matice hrvatske Zaprešić, Zaprešić, 2015.; T. JONJIĆ, 'Ivo Pilar kao politički ideolog', 108-115.

¹²⁴ I. PILAR i M. GAJSTER, 'Našim članovima na umirenje!', *Svojina*, 5/1924., br. 10, 23. X. 1924., 1-2; I. PILAR, 'Rad našega društva u Beogradu', *Svojina*, 6/1925., br. 5, 6. V. 1925., 1-3; ISTI, 'Novi zakon o stanovima', *Svojina*, 6/1925., br. 6, 12. VI. 1925., 1-2; ISTI, 'Pred II. kongres 'Svojine' u Zagrebu', *Svojina*, 6/1925., br. 9, 5. IX. 1925., 1-2; ISTI, 'Radna zajednica srednjoevropskih kućevlasnika', *Svojina*, 7/1926., br. 11, 29. X. 1926., 2-3; ISTI, 'Zakon o stanovima', *Obzor*, 68/1927., br. 151 (5. VI. 1927., 5), br. 152 (6. VI. 1927., 5); ISTI, 'Zakon o izmjenama o [i] dopunama u zakonu o stanovima od 15. V. 1925. i 23. X. 1926.', ISTI, 'Činovničko pitanje i kućevlasnici', *Svojina*, 8/1927., br. 11, 8. X. 1927., 2-3; *Mjesečnik*, 54/1928., br. 2, Zagreb, veljača 1928., 49-56; ISTI, 'Činovničko pitanje i kućevlasnici', *Svojina*, 9/1928., br. 3, 5. II. 1928., 2-3; ISTI, 'Španjolski kralj Alfonso XIII. predsjednik osobno zaključnoj sjednici VII. internacionalnog kongresa kućevlasnika u Barceloni', *Svojina*, 11/1930., br. 12, 20. VI. 1930., 1-3; ISTI, 'Zaključci VII. internacionalnoga kongresa kućevlasnika u Španiji', *Svojina*, 11/1930., br. 14, 20. VII. 1930., 2-5.

¹²⁵ I. PILAR, 'Novi odvjetnički zakon', *Obzor*, 69/1928., br. 291, 28. X. 1928., 5; ISTI, 'Odgovornost štampara po Zakonu o štampi', *Obzor*, 70/1929., br. 35, 5. II. 1929., 5.

¹²⁶ I. PILAR, 'Socijalni čimbenici savremene socijalne krize. Predavanje održano 6. XII. u 'Socijološkom društvu u Zagrebu'', *Obzor*, 72/1931., br. 35 (11. II. 1931., 5), br. 36 (12. II. 1931., 5), br. 37 (13. II. 1931., 5), br. 39 (16. II. 1931., 5), br. 41 (18. II. 1931., 5), br. 42 (19. II. 1931., 5), br. 43 (20. II. 1931., 5), br. 44 (21. II. 1931., 5); ISTI, 'Kriza našega bankarstva i njezini vanjski uzroci', *Obzor*, 72/1931., br. 271, 23. XI. 1931., 4; ISTI, 'Kriza našega bankarstva i njezini unutarnji uzroci', *Obzor*, 72/1931., br. 295, Božić 1931., 9.

dovi o potrebi ekonomskog jačanja i o hrvatskim narodnim manama, spojeni sa sličnim radovima Mate Hanžekovića, bili su objavljeni kao brošura, a mimo toga i u više časopisa.¹²⁷ Uz to je Pilar bio strastven planinar, a sudjelovao je i u osnivanju Vegetarskog društva u Zagrebu 30. lipnja 1928., kada je izabran i njegovim prvim predsjednikom.¹²⁸ Kako pokazuje njegova ostavština, pa i manji objavljeni tekstovi, u svim tim udrugama i istraživanjima pokazat će zanimanje i za psihoanalizu, teozofiju, hipnozu, okultizam i parapsihološke pojave.

Također se Pilar dugi niz godina bavio i »bogumilstvom« odnosno manihejstvom i vjerskom poviješću Hrvata i Srba — zapravo središnjim pitanjem svojih znanstvenih interesa još iz predratnoga doba — te je o tome tijekom tih petnaest poratnih godina objavio niz opširnih i zapaženih članaka i studija.¹²⁹ Radi istraživanja tih pitanja putovao je i u inozemstvo te je razvio i određene međunarodne veze, a s tog je područja i prevodio znanstvene studije, poput one Jana Peiskera o pravjeri starih Slavena.¹³⁰ Smatrajući da su, kako se izrazio na jednom mjestu, »Slovjeni u Evropi nosioci historičke Iransko-Zoroastričke arijske religije i kulture«, prema kojoj je »poljodjelstvo najkulturnija, najetičnija i prama tome i najbogougodnija forma života«, ¹³¹ Pilar se u dokazivanje tog uvjerenja upustio takvim žarom da su i tadašnji učeni krugovi, ali i on sam, tu teoriju nazivali Peisker-Pilarovom. Također je Pilar, kao što ćemo vidjeti u nastavku, za neke od vodećih hrvatskih političkih krugova sastavio niz promemorija i isprava u kojima je nastojao izložiti svoje poglede na rješenje hrvatskog pitanja, a tijekom 1932. i 1933. bio se angažirao i u pokušaju reformiranja Hrvatske seljačke stranke te je, očito u dogovoru s predsjednikom te stranke Vladkom Mačekom, priredio reviziju odnosno osuvremenjenje njezina programa. Napokon, početkom

¹²⁷ I. PILAR i M. HANŽEKOVIĆ, »Koji putevi vode do ekonomskog ojačanja hrvatskoga naroda? (Predavanje za 'Radišin dan god. 1926.' priredili gg. dr. Ivo Pilar i dr. Mato Hanžeković)«, *Slobodna Hrvatska* (Zagreb), 2/1926., br. 34 (19. IX. 1926., 2), br. 35 (3. X. 1926., 2) i br. 36 (10. X. 1926., 2-3); I. PILAR i M. HANŽEKOVIĆ, »Naše narodne mane i njihovo suzbijanje. Pučko predavanje za 'Radišin dan' 1927. Napisali: Dr. Ivo Pilar i Dr. Mato Hanžeković«, Štamparija Linotip (M. Židan), Zagreb, Ilica 65.

¹²⁸ I. HENGSTER, »Vegetarsko društvo 1928-1933«, *Vegetarizam. Glasnik Vegetarskog društva u Zagrebu*, 2/1938., br. 5, 30. VII. 1938., 33-34; Krešimir BELOŠEVIĆ, »Dr. Ivo Pilar — prvi predsjednik Vegetarskog društva«, *Pilar*, 1/2006, br. 1 (1), 109-116.

¹²⁹ I. PILAR, *Bogumilstvo kao religijozno-povjestni te kao socijalni i politički problem. Dva predavanja Dra Ive Pilara, što ih je na 10. veljače i 10. ožujka 1927. održao u Sociološkom društvu u Zagrebu*, Nakladom izdavača, s. l. & s. a. [Zagreb, 1927.]; ISTI, »Još o bogumilstvu i o 'bosanskoj crkvi'«, *Obzor*, 69/1928., br. 11 (12. I. 1928., 2-3), br. 12 (13. I. 1928., 2-3); ISTI, »Bosansko bogumilstvo i Grgur Ninski«, *Nova Evropa*, knj. XX., br. 1-2, Zagreb, 1929., 3-9 (srp. cir.); ISTI, »O Svetom Savi i njegovu znamenovanju«, *Nova Evropa*, knj. XXI, br. 1, Zagreb, 16. I. 1930., 1-10; ISTI, »O dualizmu u vjeri starih Slovena i o njegovu podrijetlu i značenju«, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. XXVIII, sv. 1, Zagreb, 1931., 1-86.

¹³⁰ J. PEISKER, »Koje su vjere bili stari Slovjeni prije krštenja?«, *Starohrvatska prosvjeta. Arheološko-historijski časopis*, Nova serija, 2/1928., Zagreb-Knin, januar-juni 1928., 55-86.

¹³¹ »Koncept Pilarove spomenice o zadaćama Hrvatske seljačke stranke nakon donošenja Oktroiranog ustava Kraljevine Jugoslavije (1931.): Spomenica o prvim zadaćama HSS u oči novih izbora«. Prir. T. Jonjić i Z. Matijević, *Pilar*, 6/2011., br. 12 (2), 110. Izvornik spomenice nalazi se u NSK, OIP, R-7983, C-h 18.

1933. u Berlinu je pod pseudonimom »Florian Lichtträger« objavio opširniju studiju o daljnjem razvitku gospodarskih i političkih odnosa u Jugoslaviji.¹³²

Iako je ovdje naveden tek pretežan dio, a ne i svi Pilarovi tekstovi objavljeni od konca 1918. do rujna 1933., ovaj je biografsko-bibliografski ekskurs bio potreban kako bi se pokazala širina njegovih interesa i dokazalo da je njegovo bavljenje antropološkim i biologijskim temama u sklopu djelatnosti Sociološkog društva bio samo jedan dio — nipošto glavni ni središnji — njegova sveukupnoga intelektualnog i društvenog djelovanja posljednjih petnaest godina njegova života. Jer, Pilar je doista, u kontekstu svog djelovanja u vodstvu Sociološkog društva u Zagrebu, u svjetlu ekspanzije rasnog učenja i navlastito njegove rasističko-jugoslavenske inačice, u skladu s poznatim Sombartovim shvaćanjem da je antropologija podloga svake sociologije, odlučio pozornost posvetiti i tada iznimno popularnim antropološkim raspravama. Da to nije značilo prihvaćanje rasnog učenja, ilustrira već i činjenica da pojam »rasa« ne će upotrebljavati u drugim svojim sociološkim, politološkim i pravnim raspravama, a samo jednom će ga se ovlaš dotaknuti u studiji o vjersko-kulturnoj prošlosti Hrvata i Balkanskog poluotoka (*Bogomilstvo kao religijozno-povjestni te kao socijalni i politički problem*). Ondje je pojam »rasa« upotrijebio na str. 64. izvornog izdanja, navodeći kako je »bogomilstvo« svojim asocijalnim uredbama »djelovalo u smjeru zatiranja najboljih dljelova naše rase.«¹³³ U političkim programima i spomenicama, polemikama koje je vodio o raznim temama te u korespondenciji s prijateljima, znancima i političkim ljudima, taj pojam ćemo susresti svega nekoliko puta, ali nikad na način koji bi se mogao označiti kao ilustracija Pilarova prihvaćanja rasnog učenja kao važne, a kamoli ponajvažnije sastavnice tumačenja društvenih odnosa!

U veljači ili u ožujku 1922. iz tiska je izišla prva Pilarova poratna knjiga, već spomenuta *Borba za vrijednost svoga »Ja«*. *Pokus filozofije slavenskog individualizma*. Knjigu je Pilar počeo pisati u Tuzli, najvjerojatnije 1919., a dovršena je, po svemu sudeći, 1921. godine.¹³⁴ U njoj je na više od 400 stranica izložio svoje filozofsko-sociološke odnosno psihologijsko-pedagoške poglede i nazore odnosno »svjetozrenje« (kako prevodi riječ *Weltanschauung*). Nije riječ o marginalnome niti o slučajnome spisu, nego o ambicioznome i opširnom djelu koje je odmah privuklo pozornost niza stručnjaka i njihove različito intonirane ocjene. Te su ocjene s odmakom vremena sve pozitivnije, a velika većina uočila je kako je u tome Pilarovu djelu izrazito snažan Masarykov utjecaj.¹³⁵

¹³² F. LICHTTRÄGER [I. PILAR], *Immer wieder Serbien. Jugoslawiens Schicksalstunde*. Verlag für Kulturpolitik, Berlin, 1933. Knjiga je kao pretisak sa samostalnom paginacijom objavljena u časopisu *Pilar*, 5/2010., br. 9 (1).

¹³³ I. PILAR, *Bogomilstvo kao religijozno-povjestni te kao socijalni i politički problem*, 64.

¹³⁴ T. JONJIĆ, »Ivo Pilar kao politički ideolog«, 1189-1190.

¹³⁵ O toj su Pilarovoj knjizi pisali Albert Bazala, Ljudevit Dvorniković, Ivan Nevistić, Aleksandar Mužinić, Ivan Eših, Josip Horvat, Jaroslav Šidak, Slavko Batušić, Vladimir Bazala, Dubravko Jelčić, Mislav Kukoč, Mira Kolar, Vlado Šakić i dr. (Opš. T. JONJIĆ, »Ivo Pilar kao politički ideolog«, 328, 1192-1202.)

Mislav Kukoč je, kao što je spomenuto, Pilara opisao kao jednog od prvaka liberalne misli njegova doba, ističući kako ga karakterizira antitotalitarističko i antikolektivističko uvjerenje odnosno svijest da totalitarne ideologije potječu iz istih socijalističko-kolektivističkih korijena.¹³⁶ A ukazujući na znakovitost činjenice da je Pilar na samom početku *Borbe za vrijednost svoga »Ja«* citirao znamenitu rečenicu Ksavera Šandora Gjalskoga kojom se vapi za značajevima, Dubravko Jelčić je primijetio kako je Pilar time »zapravo rekao sve: i o poticajima i o stajalištima, koji su iznijeli ovu knjigu, ovu apologiju pojedinca, koji je sam po sebi ključni čimbenik u procesu formiranja svjesnog, sposobnog i samosvjesnog naroda«.¹³⁷ To je logičan zaključak s obzirom na to da Pilar u cijeloj knjizi razrađuje i obrazlaže misao koju će izraziti svojevrsnim kategoričkim imperativima: »Ustanovljujemo kategoričkom dužnošću svakoga pojedinca razvitak svoje unutarnjosti staviti pod upliv i pritisak težnje za moralnošću i etičnošću, i to toliko apsolutne težnje, koliko to cjelina našega života kao maximum podnijeti može«,¹³⁸ odnosno »ustanovljujem dakle kategoričku dužnost svakoga pojedinca odgajati u sebi svijest o dužnosti i odgovornosti prema samom sebi«.¹³⁹ Ili, na drugome mjestu: »Zato je po mom shvaćanju najprešnja zadaća odgojiti u hrvatskog čovjeka ambiciju, ali zdravu ambiciju, te ju istodobno upravititi na nutarnji život, smjerom postignuća što veće vrijednosti svoga 'ja'«.¹⁴⁰

No, činjenica je da se u toj knjizi Pilar dotiče i rasne problematike i eugenike. To su pitanja koja ga u novim okolnostima počinju zanimati. Međutim, iako je eugenika, koju on naziva »eugenetikom«, postala u zapadnim zemljama, a napose u Americi, Engleskoj i Njemačkoj, »vodiljom praktične socijalne politike«, Pilar ipak naglašava kako je to pitanje »zamršeno«, pa se odlučuje ovdje ne baviti njime.¹⁴¹ Njemu je na umu duševna, psihička izgradnja pojedinca putem »samoodgoja«, a ne državna ili društvena intervencija u njegov integritet,¹⁴² pa samo obitelj smatra okruženjem u kojem je moguć valjan odgoj djece, dok čak i u pogledu eugeničkih zahtjeva koji se tiču sklapanja braka opravdanim smatra samo jedno: endogamiju odnosno »uzimanje žena iz svojega naroda«.¹⁴³ To je, kao što je poznato, običajno pravilo koje susrećemo u najstarijoj povijesti mnogih naroda, a iz biblijske su ga predaje preporučivali i stari hrvatski autori poput Jurja Križanića.¹⁴⁴ Za Pilara ni u toj knjizi nema nikakve dvojbe da su »svi narodi (...)

¹³⁶ M. KUKOČ, »Ivo Pilar (1874.–1933.)«, 205, 212.

¹³⁷ Isto, 95.

¹³⁸ I. PILAR, *Borba za vrijednost svoga »Ja«*, 112.

¹³⁹ Isto, 114.

¹⁴⁰ Isto, 150.

¹⁴¹ Isto, 7-8.

¹⁴² Isto, 8.

¹⁴³ Isto, 173-174.

¹⁴⁴ J. KRIŽANIĆ, *Politika*, Golden marketing — Narodne novine, Zagreb, 1997., 234.

proistekli iz miješanja, ali savremena ethnologija je ustanovila, da neprestano miješanje nije po narode povoljno.¹⁴⁵

I ovdje Pilar, kao i u svim ostalim — tajnim i javnim, objavljenim i neobjavljenim — spisima koje je do smrti (1933.) napisao, a ostali su sačuvani, kao relevantne društvene kategorije uzima pojedinca, obitelj, stalež, narod (naciju) i državu. Nasrtaj na pojedinca i na obitelj, ističe, obilježava sve takozvane reformatore, od Platona do boljševika, ali je to »jalov posao«, jer — »obitelj nije moguće ukinuti« baš zbog njezine esencijalne, nezaobilazne uloge.¹⁴⁶ No, obitelj je ipak previše uzak okvir života, pa se obitelji povezuju u pleme odnosno u narod. Pritom su »svi današnji narodi (...) produkti etničnoga miješanja, rasnočistih naroda danas neima na svijetu«,¹⁴⁷ a »glavna značajka narodnoga života jest kultura«, pri čemu »internacionalne ili nadnarodne kulture u opće neima. Svaka kultura je produkt jednoga naroda«. ¹⁴⁸ Iako je tvrdo uvjeren u to da su samo obitelj i narod nužni okviri ljudskoga života (pa on može postojati i razvijati se do pune vrijednosti čak i bez države kao važnog, ali ipak »relativno nužnog« čimbenika), Pilar ističe kako narode u prvome razdoblju stvaraju »religija i dinastija«. ¹⁴⁹ Odmak je to (iako ne sasvim dosljedan, jer će nešto kasnije Pilar zaključiti da bez »stanovite veze sa državnom tvorбом« uopće nema postanka naroda)¹⁵⁰ od Gumpłowiczewa učenja o ulozi države u postanku naroda koje je bilo primjenljivo »zabrinutomu austrijskom državljaninu« L. v. Südlandu kao formula rješenja hrvatskog pitanja u doba Austro-Ugarske (a napose rješenja bosanskohercegovačkoga čvora), ali bi sada vodilo do zaključka koji Pilar apsolutno otklanja: zaključka da će jugoslavenska država postupno stvoriti jugoslavenski narod.

A kad govori o postanku hrvatskog naroda, Pilar će istaknuti kako o njegovoj »ethnologiji« zapravo ne znamo ništa, »a isto tako nismo shvatili, kakovu su sudbonosnu ulogu igrali u našem narodnom životu katolicizam, pravoslavlje, bogomilstvo i islam.«¹⁵¹ Rasna je podloga hrvatskoga naroda, dakle, Pilaru ne samo nepoznata, nego i nebitna, pa ga zanima samo u onoj mjeri u kojoj se rasnom argumentacijom hoće potkopati identitet tog naroda i njegova državna svijest. Sam pojam rase i njegove izvedenice, uključujući citate, u knjizi će Pilar upotrijebiti osamnaest puta.¹⁵² To je, dakle, očita posljedica nagle ekspanzije rasnog učenja u jugoslavenskoj državi i naglašavanja rasne podloge jugoslavenstva.¹⁵³ Bilo je to otprilike vrijeme u kojem je Gjalski, nekadašnji idol Pilarove

¹⁴⁵ I. PILAR, *Borba za vrijednost svoga »Ja«*, 174.

¹⁴⁶ Isto, 85.

¹⁴⁷ Isto, 85, 108, 120.

¹⁴⁸ Isto, 86.

¹⁴⁹ Isto, 87-88.

¹⁵⁰ Isto, 180.

¹⁵¹ Isto, 180-181.

¹⁵² U četiri navrata, na str. 174, 182, 183 i 298, spomenuo je i H. S. Chamberlaina, a na str. 207 i Gobineaua.

generacije, inače poznati hrvatski književnik naglašeno jugoslavenske orijentacije, saborski zastupnik na listi Hrvatsko-srpske koalicije, a 1919. i veliki župan Zagrebačke županije te član Privremenoga narodnog predstavništva Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, pisao svoj roman *Pronevjereni ideali*. Roman će u veljači 1925. početi u nastavcima objavljivati zagrebački *Hrvat*, glasilo Hrvatske federalističke seljačke stranke, čijoj je preteči (Hrvatskoj zajednici), kao što je spomenuto, Pilar godinama bio pristaša. Zbog političke je nepoćudnosti u posebnoj knjizi objavljen tek sedam desetljeća poslije, nakon raspada druge Jugoslavije.¹⁵⁴

Osim što pokazuje Gjalskijevo razočaranje ostvarenjem jugoslavenske države, taj roman ilustrira i način na koji se u nekim hrvatskim intelektualnim krugovima početkom 1920-ih godina upotrebljavao i shvaćao pojam »rase«, i kako se u rasnim razlozima odnosno u neslavenskim naslagama u srpskome narodu tražilo tumačenje za hrvatsko-srpske prijepore i sukobe. Jedan Gjalskijev lik, naime, komentira hrvatsko-srpske razmirice sljedećim riječima koje sin upućuje ocu: »Mržnja [između Srba i Hrvata] je takova, da sam nekoliko puta već morao da pomišljam, da nije li tome uzrok u etničkim elementima, u razlici pasminskih temelja, da nas na jednoj i na drugoj strani kao čistu slavensku rasu mrže iz pasminskih razloga elementi koji su, istina, primili slavensku riječ i slavensko ime, ali su ipak ostali istovjetni s onim rasama, od kojih uglavnom dolaze a koje su nas od vjekova mrzile, proganjale i mučile.«¹⁵⁵ Na to otac, kojega su sinovljeve riječi podsjetile na istovjetnu tužaljku nekog seljaka, odgovara sinu: »Stani! To ne može i ne će da bude odlučno. Iz rasnih razloga ne podnaša sjeverni Francuz tako lako južnog Francuza, iz rasnih razloga mrže se Bavarci i Prusi — pa ipak čine obadvije različne francuske rase velik i moćan francuski narod, a isto i Bavarci i Prusi jednako zanosno pjevaju 'Deutschland — Deutschland über alles!«¹⁵⁶

Pored tih Gjalskijevih misli koje ilustriraju način razmišljanja ondašnjeg intelektualca, postoje i neki drugi čimbenici koji su utjecali na oblikovanje Pilarovih shvaćanja. Tako je Vlado Šakić upozorio na još jednu dimenziju Pilarove *Borbe za vrijednost svoga »Ja«*. On je toj knjizi pristupio i kao središnjem dokumentu »Pilarove psihologije« te ju je ocijenio vrlo pozitivno,¹⁵⁷ ali je pritom napomenuo

¹⁵³ Opš. T. JONJIĆ, »Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina«, passim.

¹⁵⁴ Ksaver Šandor GJALSKI, *Pronevjereni ideali*, Matica hrvatska — Ogranak Zaprešić, Zabok, 1994.

¹⁵⁵ Isto, 22.

¹⁵⁶ Isto. Nisu se otac i sin u nastavku toga Gjalskijeva dijaloga suglasili u procjenama budućega političkog razvitka, ali su obojica bili svjesni utjecaja koji je najprije na ruski, a potom i na srpski narodni i politički život imala baština Bizanta: argumentacija koju su u svom razgovoru potezali kao da je potjecala iz djela Ive Pilara, i kao da je naslutila kojim će putem Pilar ići u budućnosti, u tada još nenapisanim raspravama o hrvatsko-srpskim odnosima, sv. Savi Nemanjiću i o sudbini jugoslavenske države i jugoslavenske ideologije.

¹⁵⁷ V. ŠAKIĆ, »Uvid u djelo Borba za vrijednost svoga 'Ja' ili uvod u 'Pilarovu psihologiju'«, *GP*, br. 2, 41-64.

kako je to djelo iznimno važan doprinos onoj grani psihologije koja se baš u to doba oblikuje pod nazivom socijalna psihologija.¹⁵⁸ Bio je to izraz Pilarova priklanjanja učenju o postojanju kolektivne psihe koje se osobito snažno razvilo u francuskoj sociologiji, a koje je Pilar produbio svojim poznanstvom s liječnikom i filozofom Charlesom Blondelom, sljedbenikom francuskog sociologa židovskog podrijetla Émilea Durkheima te profesorom psihologije na sveučilištima u Strasbourgu i Parizu koji je u to vrijeme izrazito zastupao shvaćanje o kolektivnoj psihi. Pilar je bio u prilično intenzivnom kontaktu s njim, a ugošćivao ga je i u Zagrebu.¹⁵⁹ Zato su Blondelovi utjecaji očiti, ali i Šakić zaključuje kako je sam pojam i shvaćanje »individualizma« Pilar preuzeo od Masaryka, a kad svoj razrađeni model primjenjuje na narode i narodne skupine, onda, naglašava Šakić, Slavenima — pa i Hrvatima — pripisuje znatno slabije razvijen individualizam od onoga koji se susreće kod Anglosasa (napose kod Engleza) i Židova.¹⁶⁰

Preuzeo je, dakle, Pilar i prilično rašireno shvaćanje europske kulturne javnosti o Slavenima kao inferiornoj »rasi« odnosno o »rasi« koju odlikuje tromost i »golubinja ćud«, pa je u tom smislu u uvodnim redcima i citirao Ivana Kozarca — ali se odmah pitao o uzrocima tih predodžaba i o njihovoj utemeljenosti u činjenicama. A ondje gdje je razvijeniji individualizam uočio i kod Slavena — riječ je o Česima i o Srbima — on, prema Pilaru, zapravo nije slavenskog podrijetla: kod Čeha su za nj zaslužni Nijemci, kod Srba Bizant.¹⁶¹ Drugim riječima, kad se govori o Pilarovoj *Borbi za vrijednost svoga »Ja«*, onda, dakle, nije posrijedi rasprava u kojoj bi se govorilo o rasnoj, mentalitetskoj ili bilo kakvoj drugoj superiornosti Hrvata (ili Slavena uopće u bilo kojem smislu) — kao što mu na temelju Pucekova prijevoda *Južnoslavenskog pitanja* imputiraju Yeomans, Bartulin, Sekulić i njima slični — a pogotovo nije posrijedi spis koji je nebitan za shvaćanje Pilarovih pogleda i njegova svjetonazora. Baš naprotiv: Pilarova je ocjena Hrvata i Slavena uopće vrlo kritična, a čitavu svoju knjigu on shvaća kao svoj pokušaj da se potakne jačanje slavenskog individualizma metodom »samoodgoja«. No, za našu je temu važno naglasiti kako se bez uvida u tu knjigu uopće ne može raspravljati o Pilarovim pogledima na ulogu pojedinca, obitelji, naroda i države, ali je ona spomenutim »tumačima« Pilarova tobožnjeg rasizma — u stvarnosti slabo obaviještenim promicateljima političkih diskvalifikacija — ostala u cijelosti nepoznata.

¹⁵⁸ Isto, 44.

¹⁵⁹ Opš. T. JONJIĆ, »Ivo Pilar kao politički ideolog«, 1202—1203.

¹⁶⁰ V. ŠAKIĆ, »Uvid u djelo *Borba za vrijednost svoga »ja«*«, 48, 52.

¹⁶¹ I. PILAR, *Borba za vrijednost svoga »Ja«*, 215.

Djelovanje u Sociološkome društvu u Zagrebu: vrhunac Pilarova bavljenja sociološko-antropološkim temama (1924.–1927.)

Već 1921. Pilar je počeo držati i javna predavanja u zagrebačkome Pučkom sveučilištu, o kojima je prilično opširno izvješćivao ondašnji tisak. Bila su ta predavanja uvod u sve naglašeniji Pilarov angažman u Sociološkome društvu u Zagrebu. Njegove je temelje još prije Prvoga svjetskog rata udarila nekolicina pojedinaca koji su mahom potjecali iz naprednjačkih i socijaldemokratskih krugova, a u državnompravnom su smislu zastupali većinom unitarno jugoslavenstvo. Društvo je službeno registrirano 1918./19. godine te je već iduće godine počelo objavljivati kratkotrajni *Glasnik sociološkog društva* koji je izlazio kao prilog *Jugoslavenske njive*.¹⁶² Pored niza zanimljivih socioloških rasprava nastalih u krilu tog društva o raznim temama, nemali dio njegove djelatnosti u prvo vrijeme svodio se na pokušaj znanstvenog utemeljenja jugoslavenstva. No, nakon prvih nekoliko godina djelovanja Sociološko društvo u Zagrebu postupno će gubiti tu svoju popratnu jugoslavensko-integralističku boju, a u njemu će sve istaknutije uloge dobivati pristaše nekih hrvatskih stranaka, osobito Hrvatske zajednice odnosno Hrvatske federalističke seljačke stranke. Ni u jednom od tih Pilarovih predavanja, uključujući i ono o islamu koje je održao u veljači 1921., nema nikakva govora o rasnome učenju. To je predavanje objavljeno u četiri nastavka u zagrebačkom *Obzoru*, a Pilar je u njemu, između ostaloga, kritizirao tvrdnje da su bosanskohercegovački muslimani u etničkome pogledu Turci. Za nj su oni i dalje bili islamizirani hrvatski »bogumili«, dakle element koji je u svakom pogledu istovjetan s Hrvatima, osim po stupnju probudene nacionalne svijesti.¹⁶³

Pilar je još u austrougarsko doba bio poznat intelektualnoj i političkoj javnosti, ali mu je tek *Borba za vrijednost svoga »Ja«* omogućila daljnju afirmaciju u sociološkim krugovima. On je u Sociološko društvo u Zagrebu formalno stupio najvjerojatnije pred kraj prve polovice 1920-ih (najkasnije 1924. godine), a već 1927. je postao njegovim predsjednikom.¹⁶⁴ Jedno mu je vrijeme bio i podpredsjednikom, a objavljena Pilarova predavanja i kasniji nekrolozi pokazuju da je u posljednjim godinama života ponovno preuzeo predsjedničku dužnost. To je, po svemu sudeći, bio i početkom 1930., pa sve do smrti u rujnu 1933. godine.¹⁶⁵

¹⁶² Viktor HORVAT, »Sociologija (društvena znanost). Socialna misao i društvene promjene u Hrvatskoj«, u: *Naša domovina. Zbornik. Sv. 1. – Hrvatska zemlja – Hrvatski narod – Hrvatska poviest – Hrvatska znanost*, Glavni ustaški stan, Zagreb, 1943., 560. Podatci o osnutku i djelovanju u djelovanju tog društva koje je donio Horvat, a u svome pionirskom radu dopunio Goran BATINA, *Počeci sociologije u Hrvatskoj. Društveni uvjeti, institucionaliziranje i kronologija do 1945. godine*, Kultura i društvo, Zagreb, 1995., jednim su dijelom ispravljani, a drugim dopunjeni u: T. JONJIĆ, »Ivo Pilar kao politički ideolog«, 117-118, 1244-1247 i dr.

¹⁶³ I. PILAR, »Islam kao socijalna pojava«, *Obzor*, 62/1921., br. 61, 4. III. 1921., 1-2; br. 62, 5. III. 1921., 1-2; br. 63, 6. III. 1921., 1-2; br. 65, 8. III. 1921., 1-2.

¹⁶⁴ G. BATINA, *Počeci sociologije u Hrvatskoj*, 42.

Djelujući u Sociološkome društvu, on je, kao što ćemo vidjeti u nastavku, objavio čitav niz politoloških i socioloških eseja odnosno razmatranja općega značenja, uvijek zastupajući načelo slobode i prava pojedinca, obitelji i naroda.¹⁶⁶ Bavio se raznim pitanjima, a poseban interes za antropološko-biološke i etnografske teme kod njega je razmjerno intenzivan između 1924. i 1927. godine, dakle, baš u vrijeme kad je od člana Sociološkoga društva u Zagrebu postao njegovim predsjednikom, a naglo je splasnuo od 1928., kad se Pilar ponovno fokusira na politička i vjersko-kulturna pitanja. Iako se tih tema ovlaš doticao i u općim tekstovima o razvitku i sistematizaciji sociologije, tijekom spomenutoga trogodišnjeg razdoblja nastaje nekoliko njegovih predavanja odnosno članaka u kojima se specifično bavi antropološkom i etnografskom problematikom. Poznata su odnosno objavljena četiri: »Biološka počela ljudskog života«,¹⁶⁷ »Osnovne misli za jednu hrvatsku etnografiju«,¹⁶⁸ »O životu i smrti, dizanju i padanju naroda«¹⁶⁹ te »O radu antropološke sekcije Sociološkoga društva u Zagrebu«.¹⁷⁰

Ovdje je potrebno bar ukratko prikazati osnovne misli iz te četiri Pilarove nevelike rasprave, iako je za njihovo potpuno i pravilno razumijevanje potrebno na umu imati politički kontekst u kojem su one nastale, jer je bez toga nemoguće shvatiti Pilarove aluzije i alegorije.¹⁷¹ Također treba imati na umu da je to

¹⁶⁵ T. JONJIĆ, »Ivo Pilar kao politički ideolog«, 117. G. BATINA, *Počeci sociologije u Hrvatskoj*, 67, nekritički preuzima tvrdnju V. Horvata da je Pilar umro 1932. godine.

¹⁶⁶ I. PILAR, »O sistemizovanju socijologije«, *Mjesečnik. Glasilo Pravničkog društva*, 53/1927., br. 8-9, Pravničko društvo u Zagrebu, Zagreb, kolovoz-rujan 1927., 345-353; ISTI, »Bivstvo i postanak fašističke države. 'Wesen und Werden des faschistischen Staates' von Dr. Erwin v. Beckerath, Professor der Staatswissenschaften an d. Universität Köln, Berlin, 1927., Julius Springer«, *Obzor*, 70/1929., br. 112 (25. IV. 1929., 5), br. 113 (26. IV. 1929., 5), br. 114 (27. IV. 1929., 5), br. 115 (28. IV. 1929., 7); ISTI, »Križa savremene državnosti. Predavanje održano 12. prosinca 1929. u 'Socijološkom društvu u Zagrebu'«, *Obzor*, 71/1930., br. 25 (1. II. 1930., 5), br. 26 (2. II. 1930., 5), br. 27 (3. II. 1930., 5), br. 28 (4. II. 1930., 5), br. 29 (5. II. 1930., 5) i br. 30 (6. II. 1930., 5); ISTI, »Georges Sorel, francuski socijalni filozof, duhovni otac fašizma i boljševizma. Predavanje što ga je na 27. veljače 1930. u Socijološkom društvu u Zagrebu održao dr. Ivo Pilar, odvjetnik i potpredsjednik istoga društva u Zagrebu«, *Mjesečnik*, 56/1930., br. 2-3, Zagreb, veljača-ožujak 1930., 67-83; ISTI, »Smjerovi socijalne misli u svjetskoj politici. Predavanje 14. travnja 1930. u Pučkom sveučilištu«, *Obzor*, 71/1930., br. 143 (25. VI. 1930., 5), br. 155 (9. VII. 1930., 5), br. 157 (11. VII. 1930., 5), br. 158 (12. VII. 1930., 5), br. 159 (14. VII. 1930., 5), br. 160 (15. VII. 1930., 5) i br. 161 (16. VII. 1930., 5).

¹⁶⁷ I. PILAR, »Biološka počela ljudskog života. Predavanje održano na 20. XI. 1924. u Socijološkom društvu u Zagrebu«, *Hrvat*, 5/1924., br. 1442., 31. XII. 1924., 9-10.

¹⁶⁸ I. PILAR, »Osnovne misli za jednu hrvatsku etnografiju (Predavanje, što ga je na 12. ožujka 1925. u 'Pučkom sveučilištu' u Zagrebu držao Dr. Ivo Pilar)«, *Hrvat*, 7/1925., br. 1535, Zagreb, 11. IV. 1925., 9-10.

¹⁶⁹ I. PILAR, »O životu i smrti, dizanju i padanju naroda« (I.-VIII.), *Hrvat*, Zagreb, 8/1926., br. 1880 (3. IV. 1926.), 21-22; br. 1929 (5. VI. 1926.), 6; br. 1930 (7. VI. 1926.), 4; br. 1931 (8. VI. 1926.), 4; br. 1932 (9. VI. 1926.), 4; br. 1933 (10. VI. 1926.), 4; br. 1934 (11. VI. 1926.), 4; br. 1935 (12. VI. 1926.), 7.

¹⁷⁰ I. PILAR, »O radu antropološke sekcije Socijološkoga društva u Zagrebu«, *Obzor*, 68/1927., br. 311, 20. XI. 1927., 2-3.

¹⁷¹ Ovdasnji će prikaz slijediti opširniju raščlambu koja se nalazi u: T. JONJIĆ, »Ivo Pilar kao politički ideolog«, 1249-1254 i 1256-1275, ali je zbog opsega ovdje nemoguće potanje opisati povijesno-politički kontekst.

ujedno bilo vrijeme kad se u djelovanje Sociološkog društva — pa time i u suradnju s Pilarom — intenzivno uključio zagrebački sveučilišni profesor slovenskog podrijetla, prof. dr. Boris Zarnik, koji je na Medicinski fakultet u Zagrebu došao s Carigradskog sveučilišta.¹⁷² U suradnji s njim su Pilar i njegovi suradnici iz Sociološkog društva koncem 1924. ili 1925. utemeljili antropološku sekciju tog društva koja je pokazivala iznimne istraživačke ambicije.¹⁷³ Je li taj pothvat imao i kakvu snažniju i institucionalnu potporu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, kao što se izdaleka sugerira u nekim Akademijinim izdanjima,¹⁷⁴ tek treba utvrditi, ali je jasno da je ne samo Zarnik, nego i Pilar imao otvorena vrata suradnji s tom institucijom: otac mu Gjuro i stric Martin bili su njezini redoviti članovi. Možda je ipak Pilarova aktivnost u Sociološkome društvu dovela do nekog oblika suradnje s Akademijom, jer nakon toga je on svojom (drugom poznatom i ujedno zadnjom) oporukom iz 1928. Akademiji ostavio znatan zapis,¹⁷⁵ a malo potom će u jednom od Akademijinih časopisa objaviti i svoju ambicioznu studiju o dualizmu u vjeri Hrvata i Srba.¹⁷⁶

Prvi od spomenuta četiri Pilarova teksta zapravo je njegovo javno predavanje pod naslovom »Biologijski osnovi društva«, održano 20. studenoga 1924. u organizaciji Sociološkoga društva pred 164 slušatelja u Pučkome sveučilištu u Zagrebu.¹⁷⁷ Predavanje je zapravo imalo zadaću upoznati slušatelje s novim tendencijama i smjerovima u sociologiji. Njih, kaže on, ponajprije valja zahvaliti silnom razvitku biologije koji se je odrazio na mnogim drugim područjima ljudskoga znanja, a navlastito u filozofiji. Pritom Pilar osobito ističe Maxa Schelera, njemačkog filozofa i kasnijega borbenog protivnika nacionalsocijalizma, jednog od najznačajnijih pripadnika Husserlove fenomenološke škole koji je promicao posebnu »filozofiju života« zasnovanu na mišljenju Friedricha Nietzschea, Wilhelma Diltheyja i Henrija Bergsona, stavljajući čovječji život u središte filozofske pozornosti.¹⁷⁸ Taj utjecaj razvitka biologije, nastavlja Pilar u svom izlaganju, morao se odraziti i u sociologiji, disciplini koja je *par excellence* filozofska. Spominjući pristaše organicističke teorije odnosno Herberta Spencera, Karla Lilienfelda i Al-

¹⁷² O Zarniku više u: Hubert PEHANI, »Zarnik, Boris (1883-1945)«, *Slovenski biografski leksikon*, elektroničko izdanje, <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi856618/> i <http://nl.ijs.si/fedora/get/sbl:4700/VIEW/>, pristup 7. XII. 2013.; Zdravko LORKOVIĆ, »Prof. dr. Boris Zarnik«, *Priroda. Popularni ilustrirani časopis Hrvatskog prirodoslovnog društva u Zagrebu*, 35/1945., br. 1-3, siečanj-veljača-ožujak 1945., 7; Anton ŠVAJGER, »Tradition and the Present State of Development Biology in Yugoslavia«, *International Journal of Developmental Biology*, 35/1991., 155-160.

¹⁷³ T. JONJIĆ, »Ivo Pilar kao politički ideolog«, 1249.

¹⁷⁴ *Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti – Spomenica 1866–1966*, Zagreb, 88.

¹⁷⁵ »Dvije oporuke Ive Pilara«, *Pilar*, 1/2006., br. 1, 141-144.

¹⁷⁶ I. PILAR, »O dualizmu u vjeri starih Slojevna i o njegovu podrijetlu i značenju«, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. XXVIII, sv. 1, Zagreb, 1931., 1-86.

¹⁷⁷ *Spomenica Pučkog sveučilišta u Zagrebu 1907–1912–1932*. Izdao Odbor za priređivanje pučkih sveučilišnih predavanja na Univerzitetu Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu, Zagreb, 1932., 38.

¹⁷⁸ I. PILAR, »Biološka počela ljudskog života«, *Hrvat*, 5/1924., br. 1442, 31. XII. 1924., 9.

berta Schäfflea, koji sve pojave društvenoga života žele objasniti analogijama iz organskog života, Pilar dodaje kako je i on sam kao sociolog blizak toj školi, jer i on polazi »sa biološkog stanovišta«, ali je pritom »potpuno svjestan znatnih nedostataka organicističke škole«, pa i rizika od pretjerivanja u analogijama društvenoga i organskog života.¹⁷⁹ Ključnu vrijednost organicističke škole on ne vidi u tome što bi ona predstavljala pouzdanu spoznajnu metodu, nego u tome što ta škola sa svojim biološkim polazištem omogućuje poimanje evolutivnoga kretanja ljudske povijesti. Pogrešno je, međutim, nastavlja Pilar, shvaćanje poput onoga Gumpłowiczewa, da se sociologija ima baviti samo složenim oblicima ljudskog života, a ne pojedincem i obitelji. Baš naprotiv, biološko polazište stavlja pojedinca u središte pozornosti, jer baš on je osnovna stanica ljudskoga društva. Tek kad se to ima na umu, može se — i poželjno je — promatrati pojedinca u interakciji s društvom.¹⁸⁰ Snažno ističući vrijednost monogamnoga braka i obitelji, Pilar napominje kako je obitelj prenositelj i važnoga biološkog čimbenika, »Rasse« — Pilar, naime, koristi njemački oblik te riječi ne nudeći mu hrvatski pandan — kao skupa stanovitih karakternih svojstava i crta. »Rassa« kao sposobnost vladanja nekad se je prenosila nasljednim plemstvom koje je danas izgubilo značenje, ali ni danas — upozorava Pilar na tada tako popularne eugeničke postavke — nije svejedno koga pojedinac uzima za bračnog druga i kakva svojstva prenosi svojoj djeci. Svijest o tome dovela je u Americi i u Njemačkoj, kaže on, do posebnih »kolonija s eugenetičkom crtom«. Obitelj je, dakle, »čuvar socijalnih, kulturnih i rasnih vrednota«, ali je ona, povrh toga, ujedno čuvar ekonomskih vrednota jer nasljeđivanjem osigurava i poboljšava položaj nasljednika odnosno djece koja onda lakše kreću u život.¹⁸¹

Viši oblik socijalnog organizma je pleme, nastavlja Pilar. No, ono nema stalan niti trajan oblik, i čim zauzme određeno područje suočava se sa složenim zadacima političke naravi, pa postupno prerasta u narod.¹⁸² Narod je (a ne rasa!) za Pilara bez ikakve sumnje trajna institucija ljudskoga roda: »Narod kao socijalni elemenat nosioc je svih viših vrijednosti, što ih posjeduje rod ljudski, i to svih vrijednosti bez iznimke. Narod je tvorio i stvorio jezika, pisma, umjetnosti, kulture, civilizacije, prava, morala, religije, običaja, kulta itd.«¹⁸³ S narodom počinje povijest, a sve što je bilo prije naroda i na čemu je narod nastao, pripada predpovijesti. Kao što je u *Borbi za vrijednost svoga »Ja«* nekoliko godina prije istaknuo da nema rasno čistoga naroda,¹⁸⁴ tako je i sada Pilar naglasio da su svi narodi nastali miješanjem rasa, pri čemu su se različiti etnički elementi u sklopu

¹⁷⁹ Isto.

¹⁸⁰ Isto. To shvaćanje je Pilar opširno izložio u *Borbi za vrijednost svoga »Ja«*.

¹⁸¹ Isto.

¹⁸² Isto. U *Borbi za vrijednost svoga »Ja«*, 85., 179-189. Pilar je izrazio uvjerenje da hrvatski jezik ne razlikuje *populus* i *natio*, nego za oba ta različita pojma ima istu riječ: narod.

¹⁸³ I. PILAR, »Biološka počela ljudskog života«, 9.

¹⁸⁴ I. PILAR, *Borba za vrijednost svoga »Ja«*, 85., 220-221.

jednog naroda međusobno sukobljavali i borili, da bi u konačnici neki od njih nadvladali i nametnuli se ostalima. A kao što se nekad obitelj štitila krvnom osvetom, tako su se narodi počeli štititi višim oblikom zaštite, izgradnjom sustava moralnih i pravnih pravila. Da bi to moglo funkcionirati, bilo je potrebno razviti nov gospodarski, socijalni i misaoni aparat — državu. Posljedični se zaključak nameće: država je, dakle, također nikla iz potrebe samoodržanja čovjeka. Ona ima trajan karakter i postojat će — uvjeren je Pilar — sve dotle dok postoji ljudski rod. Ona može evoluirati čak i dotle da nastanu »Savezne države Europe' ili čak cijeloga svijeta«, ali će i dalje u supstancijalnom smislu ostati država.¹⁸⁵

U odnosu na svoje shvaćanje o postanku države Pilar će u nastavku teksta napraviti misaoni zaokret u odnosu na svoja izlaganja u *Južnoslavenskom pitanju*. No, zanimljivije je uočiti kako je njegovo predavanje imalo neskrivene aluzije na aktualne političke prilike u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. U korijenu postanka države je, piše Pilar, sila. Međutim, država je mogla postati, ali ne može opstajati samo na sili, jer »sila nema konstruktivne snage«. Zato država može opstati samo i jedino onda »ako počiva na uvjerenju svih svojih članova, da je na zajedničku korist sviju. Samo tako može država dobiti onaj duhovni element, koji se zove državnom misli (*Staatsidee*) i naći si jednu višu idejnu zadaću u svijetu«.¹⁸⁶ Ta je Pilarova poruka bila jasna i primjenljiva i u konkretnom prilikama. Ali da bi bila još jasnija, on je podsjetio na Aristotelov aksiomatski poučak: »Država je postala da osigura život, a postoji da osigura dobar život.«¹⁸⁷ Tu je Aristotelovu misao — na grčkome — on stavio kao motto podpoglavlja »Država« u *Borbi za vrijednost svoga »Ja«*, u kome je razradio istu ideju.¹⁸⁸ Sugestivna i stvarna moć države je izvanredno velika, ponavlja on i sada, pa nije slučajno što su »klasički narodi« vjerovali da su države stvorili bogovi ili polubogovi. Iz istog je uvjerenja, piše Pilar, nikla predodžba o rimskome caru kao Jupiterovu sinu, formula o vladanju »po milosti Božjoj« ili britanska fikcija o nepogrešivosti kralja. A biološki je potencijal i biološki učinak države izniman: ona svojom politikom i gospodarstvom, ili porazima u ratu, može dovesti do osiromašenja ili iseljavanja svog pučanstva; ona može — poput boljševika u Rusiji — istrijebiti neke dijelove vlastitog življa; ona može utjecati na borbu rasnih elementa u svome stanovništvu na način da nekim elementima pogoduje, a druge suzbija.¹⁸⁹ Sve to jasno pokazuje, zaključuje Pilar, da Aristotelovu shemu obitelj — općina — država (*polis*) valja dopuniti, i da je »prirodna i biološki fundirana« shema ona koja uključuje četiri socijalna elementa (pojedinaac, obitelj, narod,

¹⁸⁵ I. PILAR, »Biološka počela ljudskog života«, 9.

¹⁸⁶ Isto, 10.

¹⁸⁷ Isto.

¹⁸⁸ I. PILAR, *Borba za vrijednost svoga »Ja«*, 189-199.

¹⁸⁹ I. PILAR, »Biološka počela ljudskog života«, 10.

država) te da ta shema bitno olakšava shvaćanje sociologije i popularizira tu znanost.¹⁹⁰

Uskoro će Pilar — nesumnjivo pod dojmom jačanja Radićeva pokreta — u tu svoju teorijsku shemu unijeti još jedan element, stalež. No, zasad mu on još nije potreban jer se ne radi samo o tome da je Pilar kritičan i prema Radiću i prema njegovim agrarističkim koncepcijama, ali i prema njegovoj političkoj taktici. No, on kao da hoće sugerirati da mu u predavanju nije do izravnih političkih poruka — makar su one iz predavanja vrlo jasno izbijale i nipošto se nisu mogle upotrijebiti u korist postojeće države ni režima koji joj na čelu, a još manje u korist ideologije o rasnome jugoslavenskom tipu i o »troplemenom narodu« — nego da nastupa kao da teži tek tomu da popularizira sociologiju kao disciplinu. No, i taj je pokušaj mimikrije bio kratkoga daha. Ni tri mjeseca nakon što je predavanje objavljeno, Pilar je 12. ožujka 1925. ponovno u Pučkome sveučilištu, pred 64 slušatelja, održao javno predavanje »Osnovne misli za jednu hrvatsku etnografiju«¹⁹¹ koje je 11. travnja objavljeno također u *Hrvatu* pod neizmijenjenim naslovom.¹⁹² Bilo je to doba u kojem je narodno neraspoloženje zbog proširenja Obznane nad HRSS-om prijetilo otvorenim nemirima, a Stjepan Radić čamio u zatvoru. U predavanju održanom svega dva tjedna prije nego što će — kao što ćemo vidjeti — Radićev sinovac Pavle po stričevu naputku u beogradskoj Narodnoj skupštini pročitati izjavu kojom HRSS priznaje sveukupno političko stanje stvoreno Vidovdanskim ustavom i državu na čelu s dinastijom Karadorđevića, Pilar je ponovio svoja antropološko-sociološka shvaćanja, ali je ujedno nagovijestio temu kojom se bavio već dugi niz godina, ali će se njom još intenzivnije pozabaviti u idućem razdoblju.

Ističući na početku predavanja da su antropologija i etnologija »prirodno postale bitnom sastavinom sociologije«, Pilar je podsjetio na interpretacije grofa Josepha Arthura de Gobineaua i njemački mjesečnik *Politisch-anthropologische Revue* oko kojega je iz Gobineauova učenja stasao »jedan čitavi literarni pokret«. Potom je nabrojio niz njegovih suradnika i naglasio da je popularizaciji osobito pridonio »u Njemačkoj naturalizovani Englez Steward [Stewart] Houston Chamberlain«. Usporedno s njima su jačanju utjecaja antropologije i etnografije na sociologiju pridonijeli Adolf Bastian, Ludwig Gumplowicz, Herbert Spencer i Wilhelm Wundt.¹⁹³ Hrvati, međutim, drži Pilar, i na tom području kaskaju (nitko od njih nije svojedobno mogao napisati ni valjan prilog o hrvatskome narodu za ediciju *Die Völker Österreich-Ungarns!*), pa su ih natkrilili ne samo Mađari, ne-

¹⁹⁰ Isto.

¹⁹¹ *Spomenica Pučkog sveučilišta u Zagrebu*, 39.

¹⁹² I. PILAR, »Osnovne misli za jednu hrvatsku etnografiju«, 9-10. U Pilarovoj ostavštini sačuvani su manji dijelovi rukopisa te rasprave, koji završavaju 53. stranicom, ujedno završnim dijelom teksta objavljenoga u *Hrvatu* koji je, kako se iz toga daje zaključiti, Pilarov tekst objavio u cijelosti i bez izmjena.

¹⁹³ I. PILAR, »Osnovne misli za jednu hrvatsku etnografiju«, 9.

go zaostaju i za Srbima koji su dali jednoga Jovana Cvijića i Niku Županića, makar je potonji, napominje Pilar, podrijetlom Slovenac.¹⁹⁴

Ističući da svojim predavanjem kani objasniti postanak hrvatskog naroda »u antropološkom pogledu«, Pilar drži da bi za to bio prikladniji izraz *etnagonija*, ali kako bi on stvar učinio samo nerazumljivijom, priklanja se pojmu etnografija, makar je on — prema njegovu mišljenju — neprecizniji čak i od pojma etnologija.¹⁹⁵ Njegova zamisao da bi trebalo razviti »etnagoniju« kao posebnu disciplinu koja bi se bavila postankom naroda — zamisao koja je, izgleda, bila izvorno Pilarova — već sama po sebi kazuje da on u postojećim disciplinama nije nalazio zadovoljavajući i potpun odgovor na pitanje koje ga je zanimalo. No, sad će već pokazati da je produbio svoje poznavanje Spencerova djela. Ne znamo je li izravno (odnosno u prijevodu) čitao njegove spise ili se s njima upoznao posredno, ali su Spencerov utjecaj i njegovo spomenuto tumačenje o ulozi arijske rase (*Aryan race*) u postanku europskih naroda i u povijesti europske civilizacije postali očevidni. Jednako tako će na Pilara bitno utjecati — a povećat će njegov interes za druge Spencerove poglede — stajalište tog autora da je stara perzijska religija, odnosno zoroastrizam, snažno djelovala i na oblikovanje drugih religijskih pokreta, uključujući kršćanstvo i islam.¹⁹⁶

Proces nastanka hrvatskog naroda, nastavlja Pilar u tome svom predavanju, trajao je oko 700 godina, tj. od doseljenja (koje Pilar smješta u 636. godinu) do izbora Anžvinaca na ugarsko prijestolje početkom 14. stoljeća. Na taj su proces, ističe on, presudno utjecala »čisto politička data«, jer kao što rasna svojstva utječu na političke prilike, tako i ove djeluju na rase i narode. Hrvatski primjer to jasno pokazuje: otputujemo li u Dalmaciju ili u Bosnu, naći ćemo se u svijetu koji je u kulturnome, socijalnom i misaonom pogledu sasvim drugačiji, napominje Pilar, iako je u rasnome odnosno u etničnome jednak gornjoj Hrvatskoj.¹⁹⁷ Hrvati su, naime, nastavlja on, jednako kao i Srbi i svi Slaveni, pripadnici arijske rase kojoj su pripadali i prastanovnici naših krajeva: Tračani, Iliri i Kelti. Pilar odmah objašnjava što on — navlas isto Ferdi Šišiću i pretežnom dijelu intelektualne javnosti — shvaća pod pojmom Ariji: to su »po starijoj oznaci Indoeuropejci ili Indogermani«; drugim riječima, to je »skupna oznaka za jednu rasu ljudsku« koja je imala određena psihosomatska svojstva. No, već u doba rimskih osvajanja antičke Dalmacije odnosno Ilirika, Tračani, Iliri i Kelti »ni izdaleka više nisu bili čiste arijske pasmine, kao što u opće više na svijetu nema čistih Arijaca«, jer su »svi postojeći narodi prošlosti i sadašnjosti produkti [...] takovog etničkoga [ist. T. J.] mješanja i ukrštavanja doseljenika sa starosjediocima«, pa to vrijedi i za Hrvate i za Srbe.¹⁹⁸

¹⁹⁴ Isto.

¹⁹⁵ Isto.

¹⁹⁶ H. SPENCER, *The Principles of Sociology*, Vol. I., 820-829 i dr.

¹⁹⁷ I. PILAR, »Osnovne misli za jednu hrvatsku etnografiju«, 9.

¹⁹⁸ Isto.

Hrvati, naime, piše Pilar, uopće nisu prvi Slaveni koji su naselili današnje hrvatske zemlje, nego su njih već nastavala različita slavenska plemena koja su Hrvati »organizovali politički, stvorili hrvatsku državu, u kojoj su oni bili vladajući elemenat, te su u toku stoljeća sve ostale i slavenske i neslavenske elemente i asimilirali u jeziku i kulturi, a tu je onda asimilacijom najrazličitijih elemenata nastao hrvatski narod. Hrvatski je narod isto tako jedan produkt narodne asimilacije najrazličitijih elemenata, kao i svaki drugi narod na svijetu.«¹⁹⁹ Najvažnija i dominantna sastavnica hrvatskoga naroda u antropološkome i etnografskom smislu, drži Pilar, jest ona slavenska, dakle — arijska. No, slabo je zamijećena nepobitna činjenica, naglašava Pilar, da se Slaveni svagdje u povijesti pojavljuju kao poljodjelci, pače kao seljaci. To su primijetili tek Johann Gottfried Herder i Filipp Jakob Fallmeyer. Pilar nastavlja da ga je ta pojava dugo mučila i da je prvotno držao kako to vjerojatno potječe odatle što je pradomovina Slavena bila zemlja pogodna za poljodjelstvo. No, s vremenom je promijenio mišljenje i došao do spoznaje da »poljodjelačka priroda Slavena« svoj izvor ima u religiji. Prirodni uvjeti u prednoj Aziji, napose u Iranu, pogodovali su razvitku poljodjelstva, pa su dovodili i do sukoba poljodjelskih i nomadskih elemenata. Uslijed toga se, usporedno s dubokom iranskom filozofijom, razvio »jedan socijalno religiozni pokret, kojemu je svrha bila, da čovjeka prisili, da živi samo od produkata zemlje, a da napusti uživanje životinjske hrane. Taj je pokret personificiran u poznatoj ličnosti Zaratuštre (Zoroastra), velikoga perzijskog proroka i reformatora.«²⁰⁰ Zapravo je taj pokret, smatra Pilar, nastao prije Zaratustre, a ovaj je »samo jedan vidljivi eksponat jedne socijalne borbe, koja je stoljećima trajala.«²⁰¹ Slijedom toga Pilar dolazi do zaključka koji predstavlja »potpunu novost« i koju on »kao glazbenik znanosti« mora označiti tek hipotezom. Ona glasi: Slaveni su »samo antropološki produkt toga velikoga socijalno-religioznog pokreta, praktički nosioci njegovih ideja i forme života u Evropu«, a poput bršljana su se širili svagdje gdje je bilo »zemlje podesne za zemljotežnju.«²⁰² Tek tom hipotezom se, smatra Pilar, može objasniti »onu često opaženu značajku, da su Slaveni slabo državotvorni i politički živalje: oni žive samo od zemlje, pa zato i stvaraju samo one socijalne i političke organizacije koje su nužne za posjedovanje i obradu zemlje. Zato se među njima dugo — a kod Hrvata i kod Srba sve do danas! — održala zadruga.«²⁰³

Nije to bilo sasvim točno, jer zadruge nisu bile specifično (južno)slavenski oblik gospodarenja, niti su se održale samo kod Hrvata i Srba, ali je slična predodžba prevladavala u javnosti.²⁰⁴ Na negativne psihološke, gospodarsko-socijal-

¹⁹⁹ Isto.

²⁰⁰ Isto.

²⁰¹ Isto.

²⁰² Isto.

²⁰³ Isto.

ne i političke posljedice zadružnog oblika života Pilar je, kao što je spomenuto, na Šišićevu tragu opširno upozoravao u svojoj knjizi iz 1922. godine,²⁰⁵ ali je kasnije, u predavanju o krizi kapitalizma u listopadu 1931. upravo osuvremenjeni zadružni model ponudio kao pravi izlaz iz financijske i moralne krize zapadnoga društva.²⁰⁶ No, u knjizi iz 1922. on je već u uvodnim napomenama spominjao poznatoga njemačkoga pravnog pisca i sociologa Rudolfa von Jheringa (1818.—1892.) koji je tvrdio da je zadružni oblik života tipičan za sve arijske narode,²⁰⁷ a sada je u tome našao formulu kojom se rješava dodatni problem: više nije posrijedi samo obračun sa svakim oblikom kolektivismu radi izgradnje cjelovite individualnosti, nego je potrebno riješiti tajnu socijalno-religioznog pokreta koji je oblikovao Slavene, pa time i Hrvate. Zbog tih razloga, nastavlja on u svom predavanju iz ožujka 1925., Slaveni nisu ni pravi ratnici, iako su pri obrani svoje grude znali pokazati iznimno junaštvo. No, oni su uvijek bili spremni prignuti šiju ako im se ne dira u posjed zemlje. Odatle njihova česta simbioza s nomadsko-ratničkim uralo-altajskim i germanskim narodima: ako im ovi nisu dirali u posjed zemlje, Slaveni su mogli trpjeti njihovu dominaciju.²⁰⁸

Prije nego što taj model primijeni na pojavu »bogumilstva« u Bosni i islamicizaciju tamošnjega življa, Pilar će jasno aludirati na seljačke pokrete koji su tada dominirali u hrvatskome, bugarskom, poljskom, pa i u srpskome političkom životu, ističući: Slaveni su, dakle, »nosioci seljačkog tipa života u Evropi. U seljaštvu svih država Evrope imade stanoviti procenat slavenske krvi a pošto se tip evropskih država osniva upravo na tom seljačkom staležu, to su Slaveni, ako ne glavna, ono jedna od glavnih osnovaka savremene ljudske civilizacije i kulture.«²⁰⁹ Slavensko pučanstvo na Balkanu je, dakle, prema Pilaru, nastalo na isti način: širenjem u potrazi za obradivom zemljom. No, kad je ta faza okončana, još je nedostajao politički oblik tog širenja, i baš tada na povijesnu pozornicu nastupaju Hrvati koji čitavu to amorfnu i apolitičku slavensku masu organiziraju u hrvatsku državu, koja je onda — slično kao kod drugih država — pomogla da se svi ti elementi postupno stope u jedinstveni hrvatski narod. Na pitanje tko su bili Hrvati, Pilar odgovara: Hrvati su bili slavensko pleme koje u rasnom pogledu jest bilo slavensko, ali čija je slavenska rasa bila čistija nego u drugih Slavena s kojima su došli u doticaj. Oni su, drži on, morali biti istovjetni onoj »ak-

²⁰⁴ Usp. Ivan BULIĆ, *Kućna zadruga: podloga porodične i privredne organizacije u Južnih Slovena*, Split, 1938. Kratki pravno-povijesni pregled kućnih zadruga u banskoj Hrvatskoj donosi Milan SMREKAR, »O seljačkih zadrugah i njihovom razvitku«, u: *Zakon o zadrugah od 9. svibnja 1889. sa Provedbenom naredbom i svimi ostalimi nanj odnosećimi se naredbami i propisi*. Sastavio i tumačem providio Milan Smrekar, 2. prer. i dop. izdanje, Zagreb, 1898., 1-11.

²⁰⁵ I. PILAR, *Borba za vrijednost svoga »Ja«*, 10-12, 212, 241, 296 i dr.

²⁰⁶ I. PILAR, »Križa kapitalizma kao spoznajni i socijalno politički problem«, *Pilar*, br. 11(1), 108-111; T. JONJIĆ, »O gospodarskoj krizi kao o filozofskom pitanju«, *Pilar*, br. 11 (1), 90.

²⁰⁷ I. PILAR, *Borba za vrijednost svoga »Ja«*, 13.

²⁰⁸ I. PILAR, »Osnovne misli za jednu hrvatsku etnografiju«, 9.

²⁰⁹ Isto.

tivnoj rasi« koja je stvorila poljsku i češku državu, te dala veliki dio ljudskoga materijala za poljsko, češko, mađarsko, a dijelom i njemačko plemstvo. Zato njihova državotvorna djelatnost zapanjuje: svagdje gdje se oni pojavljuju, niču zametci državnih tvorbi.²¹⁰

Nema nikakve sumnje da je ta formulacija 1925. bila i jasna politička poruka: Hrvati će ostati vjerni svojoj tradiciji i svojoj povijesti samo onda ako nastave borbu za vlastitu državu. No, pobjeda i dominacija Hrvata te stapanje predhrvatskih Slavena, Hrvata i neslavenskih elemenata u jedan narod, piše dalje Pilar, ugrozili su Romane koji su se povukli u dalmatinske gradove. Ondje su se bavili trgovinom i novčarstvom, pa su zato postali politički važni hrvatskim narodnim vladarima. Uz pomoć Mletaka i Rima, oni su uspjeli izboriti utjecaj na hrvatskome vladarskom dvoru koji je u drugoj polovini 11. stoljeća već uvelike romaniziran. Na taj nepovoljni proces Hrvati odgovaraju stvaranjem narodne stranke, vraća se Pilar na svoje (zapravo Milobarovo) staro tumačenje propasti hrvatske narodne dinastije i države, te započinju »borbu za narodnu i državnu crkvu«. Ta »rasna borba« u kojoj je na jednoj strani slavenski element pod hrvatskim vodstvom, kasnije potpomognut savezom s Mađarima, a na drugoj strani romanska stranka »pod vodstvom pape« (sic!), bila je strahovita i u konačnici je srušila hrvatsku državu, ali je pomogla da se Hrvati održe kao slavenski narod.²¹¹

Kad je 1102. u Križevcima sklopljen ugovor hrvatskih plemena i kralja Kolomana odnosno Pacta conventa, Ugarska je još uvijek u većini bila slavenska zemlja, ističe Pilar, a tek je vladajući tanki sloj bio mađarski. Drugim riječima, zaključuje on, osnovna misao hrvatske etnologije (sic!) svodi se na to da je hrvatska narodnost formirana u borbi protiv romanstva, u kojoj borbi su se slavenski Hrvati i predhrvatski Slaveni stopili u jedinstveni hrvatski narod.²¹² Tu svoju narodnu individualnost Hrvati su neprekinuto zadržali do današnjega dana, a ona se očituje i u tome što oni imaju »i svoje posebno političko-socijalno htijenje«. No, od 1309. sve do danas, nastavlja Pilar, oni su u nezahvalnu položaju, jer »vode borbu za održanje svoje narodnosti bez pomoći vlastite države«. Prvi odsjek te borbe bio je mađarski period koji traje do pada Bosne. Mađari su, naime, iskoristili bogumilski pokret u Bosni da s katoličkim Hrvatima povedu križarske vojne protiv Bosne. Samo bogumilstvo, naglašava Pilar, »vrlo je nepovoljno djelovalo na narodnu snagu Hrvata«. ²¹³ Odgovarajući na taj napad Mađara i katoličkih Hrvata, bogumili su, prema Pilaru, pozvali Osmanlije, a po njihovu dolasku i prešli na islam, pa su tako nastali bosanski muslimani. Tada počinje novo, osmanlijsko razdoblje koje za Hrvate nije bilo teško samo zbog gubitka

²¹⁰ Isto, 10.

²¹¹ Isto.

²¹² Isto. Zanimljivo je primijetiti da je M. ŠUFFLAY, »Hrvati u sredovječnom svjetskom viru«, *Sveslavenski zbornik*, Zagreb, 1930., 214-241, upozorio na teze mađarskog povjesničara Eleméra Moóra iz 1928. godine, prema kojima se slavenski element nalazi u temeljima mađarske države.

²¹³ I. PILAR, »Osnovne misli za jednu hrvatsku etnografiju«, 10.

Bosne, nego i zbog toga što je osmanlijska vladavina za sobom donijela i kolonizaciju orijentalnih etničkih elemenata iz čitave prostrane Osmanske Carevine. A nakon što su Hrvati 1527. izabrali Habsburgovce, za osmanlijske su vlasti hrvatski katolici postali protudržavni, neprijateljski element. Zato su se oni iseljavali, pa je usporen proces asimilacije koloniziranoga pučanstva, a poseban problem počinju predstavljati Vlasi koje Osmanlije naseljavaju u većemu broju.²¹⁴

Drugim riječima, privodi Pilar kraju svoje izlaganje, »etnografska sastavina pučanstva na teritorijumu pod turskom [vladavinom] iz temelja bi izmijenjena, i to na štetu Hrvata«, a sličan se je proces odvijao i u drugim hrvatskim zemljama koje su bile izložene kolonizaciji Mađara i Nijemaca, a u manjoj mjeri i Čeha, Slovaka i Rusina. To je u znatnoj mjeri prekinuto 1918. godine, ali ne će nikad u cijelosti prestati jer to diktira geopolitički smještaj hrvatskih zemalja odnosno prirodna težnja srednje Europe prema Jadranu. No, ti tuđinci više nisu tako opasni jer nemaju političku vlast (sic!). Što se, pak, odnosi »etničkih faktora« u Kraljevini SHS tiče, svaki od njih mora računati »sa onima etničkim elementima, koje su stoljeća u njegov krug naplavila«, pri čemu će onaj od »triju glavnih etničkih elemenata S.H.S.« koji bude »od svoga antropološkoga materijala umio izgraditi najsnažniji i najvaljaniji antropološki tip, na njemu će ostati carstvo.«²¹⁵

Jasno je, dakle, da Pilar u tom razdoblju razmišlja o potrebi »izgradnje antropološkoga tipa«, što za nj znači jačanje slavenskog elementa napose u hrvatskome narodu. No, to ne znači nužno uvođenje eugeničkih mjera, nego izbjegavanje tendencija u kojima bi se neslavenski elementi koji su se tijekom povijesti ugnijezdili u srpski narodni život, širili u hrvatske zemlje i u njima preuzeli dominantnu ulogu. Takav zaključak nameće sadržaj nekoliko predavanja u Pučkom sveučilištu koje je Pilar održao 1926. godine, kad su političke prilike ipak bile nešto drugačije i kad je, nakon razdoblja apstinencije (koje je on smatrao recidivom tradicionalnoga pravaškog oporbenjaštva), nastupilo vrijeme »državotvornosti«, tj. aktivnog nastojanja hrvatske političke elite da sudjeluje u obnašnju vlasti i da se — Pilarovom parafrazom poznate Mažuranićeve dosjetke — u postojećem paklu aktivno traži mjesto na kojem je najmanje vruće. Tako je on 28. siječnja 1926. pred 143 slušatelja održao prvi dio javnog predavanja »O životu i smrti, dizanju i padanju naroda«, ²¹⁶ 18. veljače je pred 85 slušatelja izlagao na temu »Rad kao socijalan i kao filozofijski problem«, ²¹⁷ a 15. travnja iste godine pred 79 slušatelja u Pučkom je sveučilištu održao drugi, završni dio javnog predavanja »O životu i smrti, dizanju i padanju naroda«. ²¹⁸ Komplementarni su

²¹⁴ Isto.

²¹⁵ Isto.

²¹⁶ *Spomenica Pučkog sveučilišta u Zagrebu*, 42.

²¹⁷ Isto, 43.

²¹⁸ Isto, 42.

tim predavanjima njegovi već spomenuti članci o hrvatskim narodnim manama koje je poslao na natječaj što ga je raspisao *Hrvatski radiša*.

Dvodijelno predavanje »O životu i smrti, dizanju i padanju naroda« objavljeno je u osam nenumeriranih nastavaka nejednakog opsega također u federalističkome *Hrvatu*, početkom travnja, odnosno u prvoj polovici lipnja 1926. godine.²¹⁹ Sama teza da i narodi i kulture žive, rastu, napreduju, pa i propadaju, nije bila osobito originalna. O njoj je, primjerice, u hrvatskome tisku Šufflay pisao već sredinom 1905. godine, osvrćući se na istraživanja američkoga antropologa Daniela Garrisona Brintona, objavljena u *Politisch-anthropologische Revue*,²²⁰ a naročito ju je popularizirao njemački filozof Oswald Spengler svojim djelom *Propast Zapada* koje je objavljeno u proljeće 1918., ali je nakon Prvoga svjetskog rata doživjelo veliki publicitet.²²¹ No, kao što je spomenuto, pri ocjeni Pilarovih predavanja uvijek treba imati na umu društveni i politički kontekst u kojem su održana. Bilo je to doba sudjelovanja Hrvatske seljačke stranke u jugoslavenskoj vladi, što je kritizirano s raznih strana i s različitih pozicija. Međutim, u skladu sa svojim uvjerenjem da se samo iz pozicije vlasti mogu cjelovito promicati nacionalni interesi, Pilar je bio među onima koji su odobrali izlazak Radića i njegove stranke iz apstinencije. Zasigurno su mu imponirale i neke izjave koje je njegov stari znanac, sada ministar prosvjete, davao protiv političkih aspekata crkvenog djelovanja, ali je nesumnjivo bila važnija činjenica da je Radić pokušao ispraviti bar dio nepravdi koje su Hrvatima bile nanesene prethodnih sedam godina. Rehabilitirao je i ponovno aktivirao oko 400 hrvatskih učitelja i četrdesetak profesora, polučio podignuće visoke trgovačke i prometne škole u Zagrebu u Ekonomsko-komercijalnu visoku školu s rangom fakulteta. Istodobno se oštro suprotstavio tendenciji stvaranja Jugoslavena školskim odgojem jer će to, kako je isticao, učiniti život, dok smo mi danas Srbi, Hrvati i Slovenci.²²² Zasad, doduše, nema podataka o tome je li novi ministar pomagao i pripreme za kranometrijska mjerenja zagrebačkih školaraca koja je u to doba provodila Antropološka sekcija Sociološkog društva, ali je sasvim jasno da se protiv volje ministara prosvjete (koji resor je sredinom travnja 1926. preuzeo Miloš Trifunović) te ministra narodnog zdravlja Slavka S. Miletića to ne bi moglo provesti.

U spomenutom predavanju »o životu i smrti, dizanju i padanju naroda« Pilar je pokazao da je donekle modificirao sociološka gledišta koja je zastupao koju

²¹⁹ I. PILAR, »O životu i smrti, dizanju i padanju naroda«, (1-8), *Hrvat*, Zagreb, 8/1926., br. 1880 (3. IV. 1926., 21-22), br. 1929 (5. VI. 1926., 6), br. 1930 (7. VI. 1926., 4), br. 1931 (8. VI. 1926., 4); br. 1932 (9. VI. 1926., 4); br. 1933 (10. VI. 1926., 4); br. 1934 (11. VI. 1926., 4); br. 1935 (12. VI. 1926., 7).

²²⁰ M. ŠUFFLAY, »Bolesti naroda«, *Obzor*, 46/1905, br. 139, 17. VI. 1905., 1-2. Usp. *Dr. Milan pl. Šufflay. Izabrani eseji, rasprave i članci*, Darko Sagrak, ur., Zagreb, 2000., 229-232.

²²¹ Bilješke u Pilarovoj ostavštini pokazuju da je i on studirao Spenglera, iako mnoge njegove zaključke i ocjene nije prihvaćao.

²²² Rudolf HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, Izdalo Kulturno-historijsko društvo »Hrvatski rodoljub«, Zagreb, 1942., 299-302; Franjo TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji 1918.–1941.*, sv. I., Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1993., 460-463.

godinu prije. Još naglašenije nego prije osporio je mehaničko uspoređivanje ljudskog organizma s narodom odnosno primjenu »antropomorfno naziranja« na povijest naroda, odlučno tvrdeći da nije moguće na skup organizama doslovno prenijeti zakon koji se odnosi na samo jedan organizam. Nema, naime, nikakve dvojbe da nam povijest pokazuje — tumači on — kako su neki narodi nestali (Kaldejci, Asirci, Feničani, Rimljani itd.), drugi su s nekadašnje veličine spali na neznatne ostatke (nekadašnji Egipćani, Grci, Kelti, Tatari itd.), a neki svojedobno jedva poznati i zamjetni narodi sad izlaze na povijesnu pozornicu. Drugim riječima, kaže Pilar, mi još živimo »u periodi koju smijemo, dapače i moramo nazvati nacionalističkom«, ali o postanku naroda zapravo znademo vrlo malo.²²³ Upravo propast jednih i dizanje drugih naroda jasno pokazuju da narodi ne moraju umrijeti, iako njihova stagnacija i propast u određenoj mjeri podsjećaju na stagnaciju i propast pojedinca. Potom je Pilar izložio dostignuća moderne biokemije i medicine te upozorio na važnost koju za pojedinca, a posljedično i za zajednicu, imaju umjeren život i ustezanje od prekomjerne hrane i tjelesnog uživanja. Učinio je to upravo prema shemi koju je zastupala službena medicina i koja se u to vrijeme promicala na stranicama *Glasnika Ministarstva narodnoga zdravlja* (koji je prestao izlaziti krajem 1925., ali je obnovljen u drugoj polovici 1927.) te *Glasnika Centralnoga higijenskog zavoda*. Naglašavajući da je takav životni režim i njemu samomu pomogao da se izliječi od teškog oblika neurastenije, Pilar je krenuo objašnjavati antropološke, sociološke i druge momente o kojima ovisi sudbina naroda. Za nj nema nikakve dvojbe da su moralna degeneracija i smanjenje prirodnog prirasta (»sustav dvoje djece«) među glavnim razlozima propasti naroda, a uzrok je tim pojavama uljuljivanje u sigurnost koju donose politička moć, blagostanje, luksuz te neumjereno uživanje u jelu i piću. Prema njegovu mišljenju, nema jasnijeg primjera za to od sudbine Rimljana koji su propali baš zato što su prethodno zagospodarili svijetom te su se potom prepustili tjelesnim užicima i dekadenciji uslijed čega je došlo do fiziološke degeneracije koja, uvjeren je Pilar, vodi izravno kulturnoj degeneraciji.²²⁴

Međutim, nisu samo materijalni, fizički čimbenici sudbonosni za razvitak naroda. Od »idejnih momenata« koju utječu na njihovu propast ili napredak, nastavlja Pilar u svome predavanju o razvitku naroda, na prvom je mjestu religija: »Religija igra u životu naroda najveću, upravo sudbonosnu ulogu. Sudbina rasa i naroda ovisi upravo o tome, uz koju religiju taj narod prione.«²²⁵ Potom nastavlja tumačiti zašto je tako: pravi impulsi za ljudsko djelovanje samo prividno dolaze iz racionalnog područja, u stvarnosti su oni potekli iz iracionalnoga, osjećajnog dijela ljudske osobnosti. Upravo to je područje kojim dominira religija koja može čovjeka navesti i na poduzimanje najneprirodnijih djela. Zato se ne

²²³ I. PILAR, »O životu i smrti, dizanju i padanju naroda«, (1), *Hrvat*, br. 1880, 3. IV. 1926., 20.

²²⁴ Isto, 21-22.

²²⁵ I. PILAR, »O životu i smrti, dizanju i padanju naroda«, (2), *Hrvat*, br. 1929, 5. VI. 1926., 6.

treba zavaravati, napominje Pilar, kao što se to učinilo znanstvenicima 19. stoljeća, da se religiju može nadoknaditi znanosti. To je silna zabluda, kaže on, i to zabluda koja je za posljedicu imala »dogmatizovanje znanosti« odnosno pretvaranje bezvjerstva u svojevrstnu novu religiju. Danas se sa sigurnošću može kazati, naglašava Pilar, da široki slojevi pučanstva nikad ne će moći živjeti bez religije.²²⁶ No, važnost religije izvire iz još jednog aspekta, aspekta koji nema iracionalnu dimenziju. Velika, čak presudna uloga religije, piše dalje Pilar, potječe odatle što je ona »ujedno i jedan zaokružen sistem praktične filozofije«, pa su mnoge religije tek filozofski sustavi koji su oblikovani u religijskoj formi. Čak i one religije čiji osnivači nisu imali duboku filozofsku spremu, u kasnijoj su fazi svog razvitka tražile filozofsku podlogu. Tako je, primjerice, kršćanstvo koje je »po biti svoga osnivatelja samo jedan grandiozni etički pokret«, kroz sv. Pavla dobilo filozofsku podlogu (iako se je paulinizmom, napominje Pilar, po sudu mnogih, otuđilo od prvobitnih Isusovih ideja).²²⁷

Nazivajući i sebe kršćaninom, Pilar je potom dometnuo kako »mi kršćani« danas u djelima kršćanskih autoriteta i u patristici lako prepoznamo utjecaje stičke filozofije, Platona i Aristotela. Također i islam, koji — prema Pilaru — »nije etički pokret kao kršćanstvo, nego jedna religija sa pretežno socijalnim i državno-političkim tendencijama, i koji takodjer po svome osnivatelju nije dobio osobito duboke filozofske fundacije, slično kao i kršćanstvo posize za misaonim gorostasom Aristotelom«. ²²⁸ Zato se aristotelizam udomaćio u arapskoj filozofiji, nastavlja on na istome mjestu, dodajući kako je sličnih pojava bilo i u BiH, gdje je otac sadašnjega prvaka JMO-a Mehmeda Spahe bio poznati aristotelist. Važnost religije za sudbinu naroda, nastavlja Pilar, izvire još iz toga što je religija kao takva nositeljica »svjetozrenja« odnosno »svjetonazora«, pa sudjeluje kod stvaranja ne samo individualnoga, nego i nacionalnoga karaktera. Nitko ne će poreći — podsjeća on — da je katolicizam pridonio stvaranju francuskoga karaktera, ili protestantizam engleskoga. No, to isto vrijedi i za Hrvate i za Srbe: na njihovo oblikovanje kao dvaju zasebnih naroda sigurno su utjecali i drugi momenti, poput rase i odvojenih povijesti, ali ništa nije imalo tako snažan utjecaj kao što su ga imali katolicizam i pravoslavlje.²²⁹ Pritom se može donijeti općenita ocjena, kaže Pilar, da je religija »dobro sredstvo za afirmaciju« onda kad narodu daje biološku snagu. To vrlo jasno pokazuju Kinezi i Židovi, jedina dva velika historijska naroda koji su preživjela tisućljeća povijesti: kod oba ta naroda to je postignuto na približno sličan način — »religioznom kultusom institucije obitelji«. ²³⁰

²²⁶ Isto.

²²⁷ Isto.

²²⁸ Isto.

²²⁹ I. PILAR, »O životu i smrti, dizanju i padanju naroda«, (3), *Hrvat*, br. 1930, 7. VI. 1926., 4.

²³⁰ Isto.

No, kao što religije pomažu afirmaciji naroda (jer u protivnome postaju uzrokom narodne smrti), vrijedi i obrnuto: mogu napredovati samo one religije koje svojim vjericima daju snagu da se afirmiraju u životu.²³¹ Zato se može reći da nije svaka religija za svaki narod, uvjeren je Pilar.²³² Klasičan primjer utjecaja religije na jačanje naroda, prema njegovu mišljenju, pruža zoroastrizam u Perziji: narodni preporod Perzijaca započinje obnovom »jedne snažne i dobre religije« kao što je zoroastrizam koji je obnovio snagu perzijskog naroda i dao mu sposobnost za narodnu veličinu. »Tako u vlastitoj našoj historiji vidimo rastvaranje bogomilstva, koje je u svom početku jedan hrvatski narodni religiozni pokret, a po vremenu [vremenom je] postalo jedan osnovac bosanskoga separatizma i bosanske države«, no kad se ono dogmatski približilo katolicizmu i pravoslavlju te izgubilo svoje prvobitne značajke — o čemu, kao što ćemo vidjeti kasnije, prema Pilaru jasno govori oporuka gosta Radina Butkovića iz 1466. godine — propala je bosanska država.²³³ Religija je, dakle, prema Pilaru, »najvažniji idejni momenat« koji utječe na narodni život, a za njim slijede narodna kultura, politički i geofizički čimbenici.²³⁴ Uz njih treba imati na umu i »momenat rasni ili etnički«, nastavlja on, pokazujući da ni sam ne razlikuje precizno rasu od etnosa. To nije moguće shvatiti, kaže on, ako nemamo na umu prirodu naroda: »Narod je jedan više jezični, kulturni i historičko-državni, nego etnički ili rasni pojam. Drugim riječima: naroda, koji bi bili rasno čisti i jedinstveni, danas nema. Svaki narod na svijetu je produkt etničkoga miješanja od više naroda i više rasa. To proizlazi iz one moralne sheme, po kojoj postaju narodi.«²³⁵

Svi »historički narodi«, vraća se Pilar svomu starom tumačenju, nastali su na isti način: jedno jako pleme podvrgava svojoj vlasti druga plemena na određenom području te za održavanje svoje vlasti organizira aparat koji se naziva državom. Unutar te države tijekom stoljeća se asimiliraju svi stanovnici, pa nastaje jedan jezik, jedna historijska tradicija, jedan mentalitet, dakle i — jedan narod.²³⁶ Na taj način je nastao i hrvatski narod, pri čemu je prilično jasno, naglašava Pilar, da stari Hrvati, koji su pokorili ostale slavenske i neslavenske elemente te im nametnuli svoju vlast i ime, »jedva su bili etnički (sic!) jedinstveni. Moramo si najvjerojatnije i kod njih predstaviti gospodujuće elemente čisto arijske pasmine (sic!) i onda sluge i robove finskoga i turanskog podrijetla.«²³⁷ Nakon toga su se Hrvati miješali s brojnim drugim narodima pa su postali zapravo etnički mozaik. A dok u praksi vlada tendencija da se svi ljudi smatraju jednakima, primje-

²³¹ I. PILAR, »O životu i smrti, dizanju i padanju naroda«, (4), *Hrvat*, br. 1931, 8. VI. 1926., 4.

²³² I. PILAR, »O životu i smrti, dizanju i padanju naroda«, (5), *Hrvat*, br. 1932, 9. VI. 1926., 4.

²³³ Isto.

²³⁴ Isto.

²³⁵ Isto.

²³⁶ ISTI, »O životu i smrti, dizanju i padanju naroda«, (6), *Hrvat*, br. 1933, 10. VI. 1926., 4.

²³⁷ Isto.

čuje Pilar, noviji smjerovi u znanosti hoće pokazati kako su ljudske rase nejednake. Središnje mjesto u tom smjeru predstavlja rasprava grofa Gobineaua koji je to učenje, prema Pilaru, konačno uveo u znanost. Međutim, »u taj izvanredno zapleteni problem mi se ne možemo upustiti, tim manje, što mi danas još nemamo točno odredenoga pojma što je to 'rasa'. Naša jezična praksa uzima ovaj pojam izvanredno široko, jer se govori o latinskoj rasi, a svaki i malo antropološki naobraženi čovjek zna, da pogotovo Latini, a u potpunoj strogosti pojma ni Slaveni nisu nikakova rasa, nego jedan etnički i rasni konglomerat.«²³⁸

Pilar zato zaključuje: prvo, svi postojeći narodi su rasni i etnički konglomerat; drugo, nisu sve rase jednako »obdarene«, ali tu tvrdnju ne treba uzimati apsolutno, što pokazuje već činjenica da Kinezi imaju kulturu koja je u neprekinutu kontinuitetu stara šest tisućljeća, i treće, sposobniji narodi imaju više političke vlasti i gospodstva.²³⁹ Novi problem, priznaje Pilar, nastaje, međutim, onda kad se hoće definirati ta »sposobnost«, tim više što je očito da ona nema veze samo s rasnom podlogom, nego i s religioznim i historijskim odgojem te s »biološkim probirom« — to je njegov prijevod njemačke imenice *Auslese* — odnosno smišljenim (eugeničkim) poticanjem snažnijih elemenata. Na hrvatskome se i na srpskom primjeru ta razlika prilično jasno vidi, drži Pilar koji smatra da je pravoslavlje zaslužno za naglašeniji politički dar te za snažniju volju i aktivniju inteligenciju kod Srba, dok je katolištvo odgajalo apolitičan element, ali je zato naprednije u kulturnome i u etičkom pogledu.²⁴⁰

U završnome dijelu predavanja Pilar je napomenuo kako je antropologija mlada znanost, pa je na temelju dotadašnjih njezinih rezultata »vrlo teško stvarati zaključne sudove.«²⁴¹ Nakon te ograde ocjenjuje da se ipak može držati kako je za sudbinu naroda vrlo važan njegov etnički odnosno rasni sastav, kao i otporna snaga vodećega sloja koji kod pripadnika arijske rase općenito propada zbog odavanja životnim porocima i neumjerenostima. Mi zasad, kaže on, još ne znamo rezultate »svjestne eugenetike« koju su u posljednjim desetljećima počeli provoditi »kulturni narodi, na čelu im sjeverni Amerikanci, a za njima Nijemci, Englezi, Skandinavci, čak su i Madžari počeli u tom smjeru raditi«, ali Pilar ne isključuje mogućnost da neki nov tip, nastao miješanjem arijaca s drugim rasama, dostigne, pa i prestigne arijce.²⁴² Videći očito u tome prigodu za Hrvate i druge Slavene koji su također takva jedna »mješavina«, Pilar zato predlaže da jedna »praktična eugenetika« utvrdi jedan stalni tip (*Dauertypus*) koji će harmonično povezati sve te raznorodne elemente i dati da njihove odlike dođu do izražaja. Uz to je za povoljan razvitak naroda potrebno razvijati fizičku, a s njom

²³⁸ Isto.

²³⁹ I. PILAR, »O životu i smrti, dizanju i padanju naroda«, (7), *Hrvat*, br. 1934, 11. VI. 1926., 4.

²⁴⁰ Isto.

²⁴¹ I. PILAR, »O životu i smrti, dizanju i padanju naroda«, (8), *Hrvat*, br. 1935, 12. VI. 1926., 7.

²⁴² Isto.

skopčanu i duševnu i moralnu snagu, te težiti etičkome harmoniziranju i formuliranju »povoljne misaone organizacije u jednoj visoko stojećoj religiji i filozofiji, koja tome narodu odgovara, daje mu snagu, da znade preboljeti, dotično paralizirati pojave kulturne degeneracije i stvoriti toliku političku i kulturnu stabilnost za svoje narodno djelo, da se može etnički formirati u jedan trajan, za život sposoban tip«. ²⁴³

Da su svi narodi »rasne mješavine« i da »čistokrvnih naroda« uopće nema, Pilar je ponovio i u svome članku o »sistemizovanju sociologije« koji je ujesen 1927. objavljen u *Mjesečniku*. ²⁴⁴ Malo nakon toga izišao je i četvrti od spomenutih Pilarovih tekstova iz ciklusa koji su posvećeni sociološko-antropološkim temama. Taj se tekst bavi djelovanjem Antropološke sekcije Sociološkog društva u Zagrebu. ²⁴⁵ Pilarovi podatci o nastanku te sekcije razlikuju se od onih koji su objavljeni u časopisu *Priroda*. Taj je časopis u broju za listopad i studeni 1925. obavijestio kako je sekcija osnovana 28. prethodnog mjeseca (dakle vjerojatno 28. rujna) u Sociološkome društvu, na sjednici kojom je predsjedao predsjednik Društva dr. Adolf Mihalić. U odbor su, piše *Priroda*, izabrani Boris Zarnik kao predsjednik te Pilar kao podpredsjednik, a Milovan Gavazzi i Vladimir Tkalčić kao članovi. ²⁴⁶ S obzirom na intenzitet Pilarova bavljenja tom problematikom, ali i s obzirom na današnje kvaziznanstvene manipulacije tim dijelom njegove aktivnosti, vrijedi opširnije navesti dio teksta objavljenoga tom zgodom u *Prirodi*:

»Sekciji je zadaća, da u skladu s pravilima Sociološkog Društva i kao njegov sastavni dio pobudi u našoj javnosti interes za antropologiju i razne njezine discipline, te da osnuje akciju za provodjenje antropoloških studija u našem narodu.

Moderna antropologija, kao nauka o biološkom razvoju i rasnom sastavu čovječjeg roda te o čovjeku kao članu žive prirode, zasnovana je na suvremenim tečevinama biologije i njezinih grana, naročito nauke o nasljedivanju (mendelizma).

Na tim solidnim temeljima, uz primjenu podesnih metoda mjerenja i opažanja (antropometrije, somatoskopije, ispitivanja inih fizičkih i intelektualnih osobina i t. d.), zasnovan je dalekosežan antropološki rad, koji ide za biološkim ispitivanjem i klasifikacijom čovječanstva i njegovih pojedinih dijelova.

²⁴³ Isto.

²⁴⁴ I. PILAR, »O sistemizovanju sociologije«, *Mjesečnik. Glasilo Pravničkog društva*, 53/1927., br. 8-9, Pravničko društvo u Zagrebu, Zagreb, kolovoz-rujan 1927., 345-353. Taj je članak pod naslovom »O sistemizovanju sociologije« objavljen u časopisu *Pilar*, 6/2011., br. 12 (2), 85-94. Spomenuti citat nalazi se na str. 91.

²⁴⁵ I. PILAR, »O radu antropološke sekcije Sociološkoga društva u Zagrebu«, *Obzor*, 68/1927., br. 311, 20. XI. 1927., 2-3.

²⁴⁶ »Antropološka sekcija Sociološkog Društva«, *Priroda*, 15/1925., br. 8-9, Zagreb, listopad-studeni 1925., 153-155.

Veliku vrijednost i važnost imade antropologija osobito u praktičnoj primjeni na razne druge nauke, etnologiju, nauku o populaciji, socijalnu higijenu, eugeniku, te na sociologiju kao posebnu nauku o ljudskom društvu.

Kod nas su osobito na prehistorijskoj antropologiji radili neki ozbiljni stručnjaci kao Truhelka, Županić, M. Vasić, a osobito Gorjanović-Kramberger, čija su istraživanja o 'Krapinskom čovjeku' jedno klasično djelo svjetske znanstvene literature.

Antropološko je izučavanje recentnog pučanstva međjutim kod nas, pogotovo u Hrvatskoj, još malo obradjeno; za Bosnu imade već lijepih početaka u istraživanjima Glücka, a za Srbiju je sabrano mnogo materijala u djelima J. Cvijića.

Tako je veliki dio našeg narodnog područja za modernu antropologiju ostao do danas još više ili manje 'terra incognita', te je antropološka slika naših zemalja u glavnom nepoznata, a predodžba je o njoj iskonstruirana na sporadičkim opažanjima većinom stranih stručnjaka (Niederle, Weisbach, Zuckerkandl, Auerbach, Toldt, Capus, Deniker i u najnovije vrijeme Pittard).

Međjutim baš područje naše države pruža najveće obilje materijala za intenzivan antropološki studij. Na ovoj su se raskrsnici svijetova prije i poslije doseljenja Slavena u ove krajeve kroz vjekove poizmijenjale i poukrsnale premnoge rase i etničke emigracije, od pradavnih vremena Krapinskog čovjeka, pa sve do invazija turskih i penetracija mađarsko-njemačkih. Od tih preraznih komponata znademo samo za one iz historijskog vremena, a i to jedva samo po nekim etničkim imenima (Pelazgi, Tračani, Iliri, Skiti, Kelti, Heleni), Rimljani, Dačani, razna germanska plemena kao Goti, Longobardi, Kvadi, Heruli, pa Huni, Avari, Stari Bugari, Mađari i ini Mongoli, zatim Kurdi, Jermeni, Aromuni, Arbanasi i t. d. Antropološko-rasno značenje tih raznovrsnih primjesa možemo samo donekle nagadjati, dok ga faktično nijesmo na licu mjesta ni kako ispitali. Tako je daleko po širokoj praslavenskoj osnovi Jugoslavena razasijan jošte jedan šaroliki rasni mozaik inih elemenata, složen od prerazličnih kamičaka djelomično nepoznatog porijekla i sastava.

'Poznaj samog sebe' taj klasični imperativ nalaže nam kao narodu ispitivanje porijekla i rasnih osebina sviju naših krajeva. Samo neumornim sistematskim i antropološkim radom moći ćemo da se približimo cilju, da udjemo u trag biološkim osnovama naših ljudi i njihove naravi, s kojima su bez sumnje u dubokoj i ako sakrivenoj vezi i mnogi problemi unutrašnje strukture i života našeg naroda i društva.

Sociološko društvo, koje je sebi stavilo za zadaću svestrano proučavanje našeg društva i društvenih pojava, uvažilo je osobitu potrebu intenzivnijeg studija i popularizovanja antropologije kod nas, te je pristupilo ostvarenju svoje spomenute Antropološke Sekcije. Da se, međjutim, djelovanje Sekcije i u vezi s njome zasnovanog stručno organizovanog rada uzmogne i u skromnom opsegu započeti, potrebna su znatna materijalna sredstva, kojih Sociološko Društvo, uz relativno slabi interes naše javnosti, nipošto nema. K tome je potrebna moralna

potpora i aktivna suradnja svijuu, koji po svojoj izobrazbi i položaju mogu da pomognu, a to su osobito liječnici, naročito oni, koji djeluju u socijalnim i uopće javnim institucijama: u školama, na bolnicama, u javnim ambulantomama, kod okružnih ureda, kod željeznice, u vojsci; a jednako mogu i učitelji i svećenici uspjehu akcije mnogo pomoći. Nada sve je pak potrebno razumjevanje i susretljivost te djelotvorna pomoć svijuu vlasti, lokalnih i državnih, te raznih prirodoslovnih i zdravstvenih uredaba, muzeja i t. d.²⁴⁷

Prema Pilarovu tumačenju, osnivanje antropološke sekcije Sociološkog društva bilo je motivirano nastojanjem da se i »u našoj državi«, po uzoru na velike zapadne narode, »antropologija, njezine zasade i rezultati« primijene u vođenju »narodne i državne, a napose socijalne politike.«²⁴⁸ Iz takve bi Pilarove formulacije proizlazilo da je sekcija zagrebačkoga Sociološkog društva prednjačila u promicanju te zamisli, iako stranice službenoga *Glasnika Ministarstva narodnoga zdravlja* bez ikakve dvojbe upućuju na posve drugi zaključak: to je već otprije bio dio zacrtane državne politike. No, baš Hrvati, napominje Pilar o spomenutom članku, imaju razloga poticati antropološka istraživanja jer je njihova primjena u Sjedinjenim Američkim Državama upravo za njih postala težak socijalno-politički problem.²⁴⁹ Tom je opaskom Pilar, naime, ciljao na antropološkim, zapravo rasističkim razlozima motivirane mjere američkih vlasti na području useljeničke politike i politike zapošljavanja, koje su pogađale i hrvatske radnike u SAD-u, ali i u nekim zapadnoeuropskim zemljama.²⁵⁰

Zdravko Lorković poslije će ustvrditi da je glavni organizator Antropološke sekcije Sociološkoga društva, iz koje je izrastao antropološki zavod koji je formalno počeo raditi 1944. godine, bio Boris Zarnik, koji je na fakultetu držao dvije katedre (biologije te histologije i embriologije).²⁵¹ Nema nikakva sumnje da je od osnivača Sekcije samo Zarnik raspolagao potrebnim teorijskim znanjem o antropologiji, a on je iza sebe imao respektabilnu karijeru na Carigradskome sveučilištu. Prema službenim sveučilišnim podacima Zarnik je u akademskoj godini 1926./27. bio redoviti profesor biologije, histologije i embriologije, predstojnik Morfološko-biološkog zavoda, dopisni član Biološkog društva u Beogradu,

²⁴⁷ U nastavku teksta u *Prirodi* navedene su kategorije članstva i podatci o visini članarine, te je objavljeno kako »prijava za pristup u Antropološku Sekciju, te uplate članarina i prinosa prima gosp. dr. Milovan Gavazzi, kustos Etnografskog Odjela Narodnog Muzeja u Zagrebu.« (»Antropološka sekcija Sociološkog Društva«, *Priroda*, 15/1925., br. 8-9, 153-155.)

²⁴⁸ I. PILAR, »O radu antropološke sekcije Sociološkoga društva u Zagrebu«, 2.

²⁴⁹ Isto.

²⁵⁰ Pavel V. BREŽNIK, »Naši Amerikanci i naša iseljenička politika«, *Nova Evropa*. knj. XIII., br. 9, 11. V. 1926., 283-286. napominje kako je američki *Immigration Act* bio motiviran tobožnjim tumačenjem da se Slaveni – za razliku od Britanaca, Nijemaca i Skandinavaca – teško prilagođavaju američkom društvu. Tim se je problemom kasnije posebno bavio sociolog Dinko Tomašić, svojedobno jedan od čelnika ORJUNA-e, kasnije bar na verbalnoj razini pristaša demokratskih načela. Usp. Tomašićeve članke »Američko tržište rada i ideja o superiornosti ljudske rase« (1935.), »Eugenika i rasna teorija« (1937.), »Rasno tumačenje društva« (1940.) itd.

²⁵¹ Z. LORKOVIĆ, »Prof. dr. Boris Zarnik«, 7-8.

izvanjski član Medicinsko-fizikalnog društva u Würzburgu, član povjerenstva Rockefellerove zaklade za medicinsku naobrazbu te dekan Medicinskoga fakulteta 1919./20. godine.²⁵² Pilarov tekst iz *Obzora* sadrži, međutim, više pojedinosti: u njemu Pilar za Zarnikova života tvrdi kako je Zarnik preuzeo stručno-znanstveni, on sam (Pilar) »organizatorni-administrativni«, a Franjo Divić tajnički posao Sekcije. Pothvat su, nastavlja on, poduprli dužnosnici zagrebačkoga Etnografskog muzeja Vladimir Tkalcić, Milovan Gavazzi i Mirko Kus Nikolajev, a priključilo im se i nekoliko zagrebačkih liječnika koji su se bavili socijalnom medicinom (Ivan Köhler, Ivan Glavan, Milan Crljenak i Josip Riesner-Rasuhin), kao i Klotilda Kučera Junak te Andrija Štampar.²⁵³ Početkom 1934. u *Prirodi* će baš Zarnik objaviti da je zamisao o osnivanju Antropološke sekcije Sociološkog društva bila potekla upravo od Pilara, a kako je pothvat postao popularan i za nj su zanimanje pokazivali sve širi krugovi inteligencije, nametnula se ideja da se osnuje i posebno društvo.²⁵⁴ No, do toga očito nije došlo sve do pred sam kraj Drugoga svjetskog rata.

Prvo pitanje s kojim se Antropološka sekcija suočila, piše Pilar, bila je činjenica da je bilo nepoznato »kako izgleda naš prosječni antropološki tip«.²⁵⁵ Ni na razini jugoslavenske države ta formulacija odnosno uočavanje tog problema nije bilo originalno: Bogoljub Konstantinović je još početkom 1923. podsjećao na to da su strani autoriteti upozorili kako je interpretacija istraživanja moguća tek kad se mjerenjima ustanovi »normalni tip«, jer će tek tada biti moguće raspravljati o tome postoje li kakve aberacije, koji su im uzroci i kako im treba pristupiti odnosno kako ih interpretirati.²⁵⁶ To je, uostalom, bilo i logično, pa je slijedom toga, nastavlja Pilar, odlučeno da se pristupi mjerenjima. Ona su za početak iz tehničkih i financijskih razloga ograničena na zagrebačko područje, pa se u skladu s time već 1926. ta Sekcija — prema upitnome arku koji je izradio Zarnik — počinje baviti kranimetrijskim mjerenjima djece u zagrebačkim osnovnim školama.²⁵⁷ U sklopu priprema za ta mjerenja, Zarnik je u veljači i u ožujku 1926. pod naslovom »O značenju antropologijskog ispitivanja pučanstva«

²⁵² *Akademické vlasti, osoblje, ustanove i red predavanja na Sveučilištu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu u ljetnom poljeću 1926./27.*, Zagreb, 1927. 15. U toj periodičnoj publikaciji za 1939./40. godinu dodane su još neke Zarnikove dužnosti, kao i podatak da je, među ostalim, dobio i »orden sv. Save III stepena«.

²⁵³ I. PILAR, »O radu antropološke sekcije Socijološkoga društva u Zagrebu«, 2.

²⁵⁴ B. ZARNIK, »Poziv na osnivanje antropološko-eugeničkog društva«, *Priroda*, 24/1934., br. 2, veljača 1934., 61-62.

²⁵⁵ I. PILAR, »O radu antropološke sekcije Socijološkoga društva u Zagrebu«, 2.

²⁵⁶ B. KONSTANTINOVIĆ, »O biometriji«, *Glasnik MNZ*, br. 1-3, januar-mart 1923., januar-mart 1923., 13-31.

²⁵⁷ I. PILAR, »O radu antropološke sekcije Socijološkoga društva u Zagrebu«, 2. tvrdi da su mjerenja, uz potporu gradonačelnika Vjekoslava Heinzela i magistra ravnatelja Hajdinjaka počela u travnju 1926. godine. Nasuprot tome, Salih LJUBUNIĆ, »Psihologija u Hrvata«, *Pedagoška Jugoslavija 1918–1938*, 86, misli da je to bilo već 1925. godine, a taj podatak navodi i (uglavnom nepouzdana) internetska »Povijest Hrvatskoga sociološkog društva« na mrežnoj stranici tog društva.

održao dva javna predavanja u Pučkome sveučilištu u Zagrebu.²⁵⁸ Tijekom godine obavljena su mjerenja oko 800 zagrebačkih školaraca, a očito je da je svoj dio poslao najbrže i najtemeljitiše obavila skupina kojoj je na čelu bio upravo Pilar. On, naime, piše, da je pod njegovim vodstvom okončano kranimetrijsko mjerenje 380 učenika osnovne škole u Samostanskoj ulici, kad je u cijelosti popunjeno oko 370 upitnih araka djece, među kojima je bilo 318 Hrvata, 10 Nijemaca, 8 Slovenaca, 4 Mađara, 3 Židova, 2 Čeha te po jedan Srbin i Poljak. No, da bi se mogli dobiti ikakvi spomena vrijedni rezultati, napominje Pilar, potrebno je obraditi svih približno 6.000 zagrebačkih osnovaca.²⁵⁹

Zanimljivo je da *Liječnički vjesnik* nije donio nijedne vijesti o anketi, iako se Zarnik i dalje nalazio među njegovim čestim suradnicima. No, sam će Zarnik u veljači 1934. objaviti kako su ipak obavljena mjerenja na 4.600 djece.²⁶⁰ Preliminarne i djelomične rezultate te ankete on je objelodanio već 1927. u godišnjaku Matice hrvatske, u sklopu svoga popularno pisanoga članka koji se bavio rasnim sastavom europskog pučanstva.²⁶¹ U tom je tekstu Zarnik prihvaćao stajalište da u jugoslavenskoj državi žive tri naroda, ali između njih nema nikakvih bitnih rasnih razlika, što znači da »smo [...] u biološkom smislu jedna jedinica, koja će bez sumnje privući i asimilirati sve one nama jednake rasne sastavine, koje su još danas izvan naših granica.«²⁶² Na isti, zasad tek privremeni zaključak, ističe Zarnik, navode i podatci ankete Antropološke sekcije Sociološkoga društva u Zagrebu, prema kojima je kod zagrebačkih Hrvata udio nordijske rase oko 15%, dinarske oko 50%, a alpinske oko 35%. Kod djece kojima je jedan roditelj Slovenac, dodaje Zarnik (uz ogradu da je dosad izmjereno samo 25 osoba iz te kategorije), udio nordijske rase ipak je nešto veći nego kod djece kojima su oba roditelja Hrvati.²⁶³

I nakon toga zajedničkog pothvata s Pilarom, Zarnik se posve samostalno bavio antropometrijskim istraživanjima i mjerenjima, gotovo bez iznimke naglašavajući rasno jedinstvo »Jugoslavena« odnosno »našeg naroda«, kao što je, uostalom, učinio i u članku objavljenome u *Hrvatskom kolu* za 1927. godinu, gdje je tek nevoljko priznao postojanje triju naroda.²⁶⁴ No, iako je bio višegodišnji predsjednik Hrvatskoga prirodoslovnog društva, u čijem je vodstvu bio i veliki

²⁵⁸ *Spomenica Pučkog sveučilišta u Zagrebu*, 43.

²⁵⁹ I. PILAR, »O radu antropološke sekcije Sociološkoga društva u Zagrebu«, 2.

²⁶⁰ B. ZARNIK, »Poziv na osnivanje antropološko-eugeničkog društva«, 61-62.

²⁶¹ B. ZARNIK, »O rasnom sastavu evropskog pučanstva«, *Hrvatsko kolo*, VIII, Matica Hrvatska, Zagreb, 1927., 40-80.

²⁶² Isto, 80.

²⁶³ Isto, 73-75.

²⁶⁴ O tim je njegovim aktivnostima redovito izvješćivao društveni časopis *Priroda*. Usp. Zarnikove članke »Krv i rasa«, *Priroda*, 20/1930., br. 1, siječanj 1930., 1-14; »Temelji i ciljevi eugenike«, *Priroda*, 21/1931., br. 2-3, veljača-ožujak 1931., 35-48; »Rasa i duševna produktivnost«, *Priroda*, 21/1931., br. 5-6, svibanj-lipanj 1931., 129-139 itd. Bibliografija njegovih radova objavljena je u *Liječničkom vijestniku* za 1945. te u *Acta medico-biologica*, sv. 1/1945.

broj njegovih suradnika, društveni mjesečnik *Priroda* kojemu će Zarnik do smrti ostati ne samo suradnikom nego i savjetnikom, nije ni jednim slovom zabilježio Pilarovu smrt. To možda i nije bilo neobično, jer u nacionalno-političkome smislu između Pilara i Zarnika nije bilo previše dodirnih točaka: Pilar je bio Hrvat, Zarnik Slovenac; Pilar je simpatizirao Hrvatsku zajednicu, a kasnije HFSS i HSS; Zarnik je dosljedno glasovao za režimske, protuhrvatske stranke; Pilar je po uvjerenju bio demokrat i protivnik svakoga kolektivism; Zarnik je pristajao uz jugoslavenski, poslije i uz nacionalsocijalistički kolektivism.²⁶⁵ Oslanjajući se i na to što mu je supruga bila Njemica, u doba Nezavisne Države Hrvatske je, po svemu sudeći, pokušavao promicati eugenika načela, ali je prisilno umirovljen već koncem listopada 1941. godine, pred kraj mandata ministra nastave Mile Budaka.²⁶⁶ Inače je Zarnik, prema nekim obavještajnim podacima, od nekadašnjega slobodnog zidara pred kraj života postao uvjerenim katolikom, pa je u *Hrvatskoj enciklopediji* 1942. (zapravo 1943.) objavio članak u kojem je zastupao otvoreno proturasistička stajališta, a umro je početkom 1945. godine. Da njegov neobični životopis ne bi bio okončan kakvom banalnošću, vrijedi dometnuti da su jugoslavenske komunističke vlasti jedno vrijeme držale da je Zarnik bio pristaša nacionalsocijalista, ali je već 1946. u Jugoslaviji javno hvaljen kao darvinist i pristaša materijalističkog svjetonazora.²⁶⁷ No, kao što se Zarnik tom problematikom bavio i prije Pilara i nakon njega, posve neovisno o njemu, tako su, razumljivo, antropometrijska mjerenja nastavljena i u kasnijim godinama, kad Pilar u njima više nije sudjelovao.²⁶⁸

Politika opet na prvome mjestu: Ivo Pilar 1928.–1933.

U svome predavanju o Georgesu Sorelu, održanom početkom 1930. godine, priznat će Pilar ono što je svakomu znalcu njegova djela bilo poznato i inače, da je, naime, »religijozna povijest (...) predmet posebne moje predilekcije«. ²⁶⁹ To

²⁶⁵ Opš. T. JONJIĆ, »Bartulin's Tilting with Windmills«, *Review of Croatian History* 8/2012, no. 1, 238-240.

²⁶⁶ Zarnik je umirovljen Pavelićevom odredbom od 17. X. 1941., istog dana kad je umirovljen još jedan redoviti profesor Medicinskog fakulteta, dr. Franjo Kogoj (*Službeni glasnik Ministarstva nastave Nezavisne Države Hrvatske*, 1/1941., br. 12, Zagreb, 1. XII. 1941., 1188). Kao asistent Zarnikova prijatelja i suradnika Zdravka Lorkovića, genetičar Tvrtko Švob uopće ne dvoji da je Zarnik umirovljen zbog svoje jugoslavenske političke orijentacije (T. ŠVOB, *Između ideja i stvarnosti. Autobiografski fragmenti*, Zagreb, 2006., 42).

²⁶⁷ Isto, 240.

²⁶⁸ U ovdje već više puta citiranom članku koji je V. Horvat 1943. objavio u reprezentativnoj publikaciji objavljenoj u nakladi Glavnoga ustaškog stana, ponavlja se kako su se antropološkim mjerenjima hrvatskog pučanstva, pored Pilara, bavili J. Deniker, A. Weisbach, B. Maleš, N. Županić, M. Cwirko-Godycki i F. Ivaniček. Pritom Horvat dodaje da su sva ta istraživanja pokazala veliku sličnost rasnog materijala kod Hrvata i Srba.

²⁶⁹ I. PILAR, »Georges Sorel, francuski socijalni filozof, duhovni otac fašizma i boljševizma. Predavanje što ga je na 27. veljače 1930. u Socijološkom društvu u Zagrebu održao dr. Ivo Pilar, odvjetnik i potpredsjednik istoga društva u Zagrebu«, *Mjesečnik. Glasilo Pravničkog društva*, 56/1930., br. 2-3, Zagreb, veljača-ožujak 1930., 67-83. Pretisak u: *Pilar*, 5/2010., br. 10 (2), 101-119. Ova se Pilarova tvrdnja nalazi na str. 115 pretiska.

priznanje nije bilo tek retorička figura, nego je doista odgovaralo činjenicama: o vjerskoj je tematici Pilar žestoko polemizirao u prvih petnaestak godina svoga javnog djelovanja, a o vjerskoj povijesti Balkana pisao je sa silnim interesom i velikom strašću praktično u svim svojim djelima od druge polovice svjetskog rata do smrti. I njegova aktivnost u Sociološkome društvu, a napose bavljenje antropološkim temama, tijesno je povezano s tim njegovim interesom. On će u posljednjih pet godina Pilarova života rezultirati nizom tekstova o toj problematici, od kojih je glavni objavljen 1931. u Akademijinu *Zborniku za narodni život i običaje* pod naslovom »O dualizmu u vjeri starih Slovjena i o njegovu podrijetlu i značenju«. ²⁷⁰ Rasprava je naišla na niz povoljnih odjeka u tadašnjemu novinstvu i u stručnoj literaturi. ²⁷¹ U njoj Pilar — naglašavajući već u prvim rečenicama da ga motivira »slovjenski patriotizam« — na jednome mjestu kaže kako ga je u studiju »bogumilstva« odnosno Crkve bosanske »osobito zanimala rasno-antropološka, socijalna i politička pozadina toga pitanja«. ²⁷² No, u čitavoj toj razmjerno opširnoj raspravi zapravo nigdje nema ni jednoga slova o toj »rasno-antropološkoj« pozadini, a opširno se razglaba o pojavama koje Pilar smatra socijalnim i političkim posljedicama manihejskog dualizma u staroj vjeri Hrvata i Srba. Jednako tako, kad uskoro objavi posebnu raspravu o svetome Savi, ²⁷³ ni u njoj ne će spomenuti pojam »rasa« niti će slova napisati o »rasno-antropološkoj« pozadini pojave i utjecaja toga svetca Srpske pravoslavne crkve: jer kao što je kod Pilara osjećaj pripadnosti slavenstvu iznimno jak tijekom cijeloga života, tako je kod njega konstantna i svijest o tome da Hrvati i Srbi pripadaju istoj rasi.

Dramatičan razvitak prilika u Kraljevini SHS navest će Pilara da se ponovno pozabavi političkim problemima i pokuša utjecati na razvitak događaja. Nakon skupštinskog atentata u lipnju 1928. i zaoštavanja državno-političke krize on se kani obratiti (a možda se i obratio) Anti Trumbiću i Jurju Krnjeviću svojim pogledima na aktualne prilike. ²⁷⁴ S Trumbićem je sigurno imao i neposredne veze. Sastavlja i elaborat o mogućem izlasku Hrvata iz Kraljevine SHS, protiveći se pre-naglim koracima i zalažući se za temeljitu gospodarsku, psihološku i političku pripremu čina kojim mora biti okrunjena borba njegova naroda. ²⁷⁵ Ni u jedno-

²⁷⁰ I. PILAR, »O dualizmu u vjeri starih Slovjena i o njegovu podrijetlu i značenju«, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. XXVIII, sv. 1, Zagreb, 1931., 1-86. Rasprava je ponovno otisnuta u časopisu *Pilar*, 2/2007., br. 3 (1), Zagreb, 2007., 91-151.

²⁷¹ Većinu njih je Pilar prikupio i sačuvao te se nalaze u NSK, OIP, R-7983, C-f. Nekoliko najvažnijih objavljeno je 2007. u br. 4 (2) časopisa *Pilar*.

²⁷² I. PILAR, »O dualizmu u vjeri starih Slovjena«, *Pilar*, br. 3, 99.

²⁷³ I. PILAR, »O Svetom Savi i njegovu znamenovanju«, *Nova Evropa*, knj. XXI, br. 1, Zagreb, 16. I. 1930., 1-10. Pretisak rasprave objavljen je u časopisu *Pilar*, 7/2012., br. 14 (2), 77-88.

²⁷⁴ NSK, OIP, R-7983, nereg. Usp. »Koncept neodaslanoga Pilarova pisma dr. Trumbiću i dr. Krnjeviću (1928.)«, te »Pilarovo pismo uredništvu zagrebačkoga federalističkog dnevnika Hrvat (1928.)«, *Pilar*, 5/2010., br. 9 (1), 93-95, 97-101. Vidi i: B. JANČIKOVIĆ, »Ivo Pilar u svjetlu nepoznatih dokumenata«, *GP*, br. 1, 239-265.

²⁷⁵ I. PILAR, »Exposé glede pitanja izlaska Hrvata iz Kraljevine S. H. S.«, *Pilar*, 5/2010., br. 9 (1), 103-109.

me od tih dokumenata nije Pilar ni jednom riječju spomenuo ni rasu niti je na bilo koji način nagovijestio shvaćanje da bi rasni moment imao ikakve uloge u rješenje hrvatskoga pitanja. Nikakvu pozornost ne posvećuje ni eugenici. Isto vrijedi i za druge nejavne i, dakako, neobjavljene dokumente koje je sastavio idućih godina, makar je u njima pravio stanovite simboličke ustupke aktualnim prilikama. Tako je, primjerice, još u studenome 1924. tvrdio da Aristotelovu shemu obitelj — općina — država (*polis*) valja dopuniti tako da se postavi »prirodna i biološki fundirana« shema koja uključuje četiri socijalna elementa (pojedinaac, obitelj, narod, država),²⁷⁶ slijedom čega ni u svome članku o »sistemizovanju sociologije« iz druge polovine 1927. također nije spomenuo stalež kao posebnu socijalnu i sociološku kategoriju.²⁷⁷ No sada, u novim okolnostima, početkom 1930. godine, tu svoju donedavno »prirodnu i biološki fundiranu« shemu on je dopunio novim elementom, staležom kao elementom bez kojeg je, prema njegovoj ocjeni, bilo teško odgovoriti na izazove gospodarske krize, i bez kojeg je nemoguće na pravi način, bez internacionalističkih glavinjanja, postaviti HSS u ideološko žarište hrvatskoga političkog života. Upravo će stalež i staleška organizacija hrvatskog naroda u predstojećem razdoblju biti u fokusu Pilarovih sociološko-političkih razmatranja. Da bi tom svom stajalištu i opravdanju uloge staleža — koji će kasnije povremeno nazivati i korporacijom, ne praveći previše jasnu razliku između ta dva pojma, pa ih povremeno miješajući i s klasom — dao znanstvenu podlogu, imala su poslužiti njegova predavanja »o novim smjerovima socijalne misli«. Njima je htio postići dva ključna cilja: objasniti svoje shvaćanje da je upravo seljački stalež onaj koji ima biti stožer okupljanja čitava hrvatskog naroda, te istodobno otupiti ne tako rijetka shvaćanja čak i u samome vodstvu HSS-a da su svi ostali staleži (a napose plemstvo i »pokvarena gospoda«) zavrijedili tek da ih se odbaci u ropotarnicu povijesti.

Ta modifikacija njegova osnovnoga sociološkog modela zapravo je samo prividno predstavljala intelektualni lom; u stvarnosti se mogla tumačiti i kao dosljedna primjena Pilarovih spoznaja i uvjerenja o zoroastričkoj podlozi i o poljodjelačkoj naravi slavenskoga (hrvatskoga) duha, koje je on postupno izgrađivao sredinom dvadesetih godina 20. stoljeća. Radilo se jednostavno o načelu evolucije: Pilar je već prije pisao da narodi mogu, poput pojedinaca, rasti, jačati i umirati, pa je bilo lako primijeniti isto pravilo i na socijalne skupine i sociološke kategorije, slijedom toga i na staleže. U tom je smislu intonirana i njegova *Spomenica u pitanju organizacije obrane i otpora Hrvatskoga Naroda u sadanjoj njegovoj političkoj situaciji*, koja je nastala u rujnu 1930. godine.²⁷⁸ Ona je bila očito namijenjena vodstvu tada zabranjenoga HSS-a, a nezaobilazna je za shvaćanje Pilarovih svjetonazorskih, socioloških i znanstvenih pogleda u posljednjem

²⁷⁶ I. PILAR, »Biološka počela ljudskog života«, 10.

²⁷⁷ ISTI, »O sistemizovanju sociologije«, *Mjesečnik*, 53/1927., br. 8-9, kolovoz-rujan 1927., 345-353.

²⁷⁸ I rukopisna i strojopisna verzija tog dokumenta sačuvane su u Pilarovoj ostavštini (NSK, OIP, R-7983, A-30), a potonja je i objavljena 2010. u časopisu *Pilar* br. 10 (2), 125-147.

razdoblju njegova života, te ujedno pokazuje da je njegov interes za filozofska, religijska, geopolitička, sociološka, etnografska, antropološka, gospodarska i druga pitanja zapravo u cijelosti determiniran jednim jedinim ciljem: načinom kako uspješno ostvariti trajnu slobodu i samostalnost Hrvatske. U toj *Spomenici* Pilar nudi svoje tumačenje uzroka teškoga hrvatskog položaja, ali predlaže i način njegova oslobođenja i blagostanja u budućnosti. Strategiju hrvatske samoobrane u tom je dokumentu on podijelio u pet poglavlja: političku, socijalnu, ekonomsku, kulturnu i ideološku obranu, a nakon toga je svaki od tih aspekata zasebno obradio.²⁷⁹

Za potrebe pridobivanja vodstva HSS-a za svoje poglede Pilar ne će samo polaskati njegovu aktualnom vodstvu — iako je prema Mačekovoj politici i uopće organizaciji te stranke bio dosta kritičan, ali je smatrao da je to u postojećim okolnostima ipak najbolji instrument oslobođenja Hrvatske — nego će, dakle, ponovno žrtvovati i svoje stare sociološke koncepcije. To je učinio već nekoliko mjeseci prije, u predavanju o »novim socijalnim smjerovima«, pa je i ovdje ponovio: »Po socijološkoj ideologiji pisca red je prirodnih socijalnih okvira: pojedinac, obitelj, stalež, narod, država.«²⁸⁰ Rasa, dakle, za nj ne znači ništa, a kao pojam će je on ovdje spomenuti samo jednom, kad raspravlja o važnosti obitelji i o poželjnosti da oba supružnika budu Hrvati »i po rasi i po uvjerenju«, jer samo takva obitelj može ispuniti domoljubne i socijalne zahtjeve koje pred nju stavlja hrvatski narod i njegov sadašnji teški položaj.²⁸¹ No, Pilar ponovno ističe kako smatra neprihvatljivima socijaldarvinističke postavke o vrijednosti borbe i o pravu jačega na opstanak, pa nema nikakvih dvojbi oko toga da »humanitet kao značajka Hrvatsva ima ostati orijentacionom točkom za naš daljni kulturni rad i obranu [ist. u izv.]«. Pritom on, međutim, u okruženju u kojem se hrvatski narod nalazi, nije spreman »humanitet« i pacifizam proglasiti idolom kao što se ponegdje čini, pa zato ističe da se u »milieu, u kojem se nalazimo« taj ideal ne smije »afirmirati tako absolutno, da bi nas smetao na krepkoj i snažnoj obrani«, što znači da se »taj humanizam nikada ne smije (...) razviti do Tolstojevskoga neopiranjia zlu i napadaju, jer u tom slučaju naša bi sudbina bila zapečaćena.«²⁸²

Krajem 1931. ili početkom 1932. godine Pilar je sastavio omanji spis u kojem je izražavao uvjerenje da ozbiljnost prilika sili Hrvate na razmišljanje »koje konkretne mjere treba da poduzmemo, da nas događaji koji spadaju bezuvjetno u krug mogućnosti u godini 1932., ne zateknu nespreme.«²⁸³ Prema sadržaju, i on je bio namijenjen Mačeku i krugu oko njega, ali ni u njemu Pilar nije ni jednom riječju dotaknuo rasno učenje niti rasne teorije. Po svemu sudeći, iz istog razdo-

²⁷⁹ Opš. analizu Pilarove *Spomenice* iz rujna 1930. vidi u: T. JONJIC, *Ivo Pilar kao politički ideolog*, 1364–1388.

²⁸⁰ »Spomenica u pogledu organizacije obrane i otpora«, *Pilar*, br. 10, 132.

²⁸¹ Isto, 134.

²⁸² Isto, 141.

²⁸³ Taj nenaslovljeni spis koji počinje rečenicom »Meni se čini da je na pragu Nove godine 1932...« prvi je koristio B. JANČIKOVIĆ, »Ivo Pilar i vodstvo privremeno zabranjene Hrvatske seljačke stranke«, *GP*, br. 1, 182.

blja potječe i nedatirana *Spomenica o prvim zadaćama HSS uoči novog Ustava*, koja je također sačuvana u Pilarovoj ostavštini.²⁸⁴ Ona je izravan nastavak, u neku ruku i sažetak razmišljanja koja su opširnije obrazložena u *Spomenici* iz rujna 1930. godine. Ni za taj dokument nije poznato je li došao do krugova kojima je bio namijenjen, ali je zato jasno da pojam »rasa« nije spomenut nijednom. Ni kad u pismu hrvatskom književniku Edhemu Mulabdiću iz ožujka 1932. opisuje i obrazlaže svoj dugoročni plan stvaranja neovisne hrvatske države — a jedina kopija tog pisma, zasigurno ne slučajno, dostavljena je i Anti Trumbiću — Pilar ne govori o rasi.²⁸⁵ Jednako tako je u Pilarovu pismu koje je vjerojatno u srpnju 1932. uputio Mačeku,²⁸⁶ kao i u zapisniku o susretu s tim prvakom HSS-a 25. srpnja 1932. godine.²⁸⁷ Nikakve naznake o rasi, rasnome učenju i utjecaju rasne pripadnosti na društveni razvitak nema ni u sačuvanim dvjema verzijama dokumenata pod naslovom *Nacrt Pravila Hrvatske seljačke stranke*, koje je Pilar dovršio koji mjesec kasnije: rukopisna je datirana 2. rujna, a nešto izmijenjena strojopisna — 15. rujna 1932. godine.²⁸⁸

Da je doista bio pristaša rasnoga učenja — a osobito da je bio rasist — nema nikakve sumnje da bi Pilar u tim dokumentima kojima nastoji pridonijeti reformiranju i modernizaciji HSS-a te usmjeriti djelovanje te stranke pokušao prokrijumčariti bar neku misao ili ideju koja bi promicala tu koncepciju. Činjenica da toga nema, jasno pokazuje da je ta problematika Pilaru posve beznačajna. Zato ona nije spomenuta ni u prilično opširnoj raspravi koju je pod naslovom *Uvijek iznova Srbija. Sudbonosni trenutak Jugoslavije* Pilar pod pseudonimom *Florian Lichtträger* objavio na njemačkom jeziku u Berlinu, u veljači 1933. godine.²⁸⁹ Bilo je to neposredno pred Hitlerov dolazak na vlast, a Pilar nije osjetio potrebu ni jednom jedinom riječju izraziti ni najmanje simpatije prema nacionalsocijalizmu, ali ni prema rasnom učenju i rasizmu kao jednom od bitnih elemenata nacionalsocijalističke ideologije. Dakako, nije to učinio ni Friedrich Thimme, pisac predgovora toj zadnjoj Pilarovoj knjizi, inače ugledni povjesničar i izraziti nje-

²⁸⁴ NSK, OIP, R-7983, C-h 18. Pod naslovom »Koncept Pilarove spomenice o zadaćama Hrvatske seljačke stranke nakon donošenja Oktroiranog ustava Kraljevine Jugoslavije (1931.)«, taj je dokument objavljen u časopisu *Pilar*, br. 12 (2), 109-112.

²⁸⁵ NSK, OIP, R-7983, B-a 7, B-a 8, B-a 9 — Pilar Mulabdiću 3. III. 1932. Pismo je u cijelosti objavio S. MATKOVIĆ, »Iz neobjavljene korespondencije dr. Ive Pilara«, 194-197.

²⁸⁶ NSK, OIP, R-7983, B-c 11. Pod naslovom »Pismo dr. Ive Pilara i drugova dr. Vladku Mačeku, predsjedniku zabranjene Hrvatske seljačke stranke«, taj su dokument u časopisu *Pilar*, br. 12 (2), 105-108.

²⁸⁷ NSK, OIP, R-7983, A-38. Pod naslovom »Zapisnik za spomen od 25. srpnja 1932.: Zapisnik razgovora između dr. Ive Pilara i ing. Radoslava Lorkovića s dr. Vladkom Mačekom, predsjednikom zabranjene Hrvatske seljačke stranke« dokument je objavljen u časopisu *Pilar*, br. 12 (2), 101-104.

²⁸⁸ NSK, OIP, R-7983, A-26. Kasnije datirana od tih dviju verzija, pod naslovom »Nacrt Pravila Hrvatske seljačke stranke. Strojopisna kopija Pilarova Nacrta Pravila Hrvatske seljačke stranke iz rujna 1932. godine«, objavljena je u časopisu *Pilar*, br. 12 (2), 113-140.

²⁸⁹ F. LICHTTRÄGER [I. PILAR], *Immer wieder Serbien. Jugoslawiens Schicksalstunde*, Berlin, 1933. Kao što je već spomenuto, rasprava je kao pretisak sa samostalnom paginacijom objavljena u časopisu *Pilar*, 5/2010., br. 9 (1).

mački nacionalist, ali istodobno prononsirani protivnik Hitlera i nacionalsocijalističke *ideologije krvi i tla*.²⁹⁰

Zaključak

Hrvatski pravnik, političar, politički ideolog, geopolitičar i sociolog dr. Ivo Pilar bio je tijekom gotovo četiri desetljeća svoga javnog djelovanja sumnjičen, optuživan i klevetan za mnogošto, a zbog njegova su protujugoslavenstva neka od njegovih najvažnijih djela bila nepoćudna i desetljećima nakon njegove smrti. No, ni suvremenici niti kasniji protivnici njegovih političkih i društvenih zamisli nisu mu predbacivali pristajanje uz rasno učenje i sklonost rasističkim koncepcijama. Tim neobičnije je da se nakon sloma Jugoslavije kao države i povijesnog poraza jugoslavenstva kao nacionalno-političke ideologije pojavio niz autora koji smatraju da se Pilara može proglasiti jednim od intelektualnih začetnika upravo takve, nedemokratske i rasističke ideologije koja je za ostvarenje svojih ciljeva navodno posezala i za eugeničkim metodama.

Kao što pomnija raščlamba tih kritika pokazuje da počivaju na predrasudama i na uglavnom slabu poznavanju Pilarovih spisa, tako već površan pregled njegovih objavljenih i neobjavljenih radova pokazuje da Pilar tijekom prva dva desetljeća svoga javnog djelovanja, sve do pred kraj Prvoga svjetskog rata, uopće ne pokazuje interes ni za rasno učenje niti za eugeniku iako su u to doba rasne teorije i eugenika uobičajene, štoviše vrlo popularne teorije u europskim i američkim intelektualnim krugovima. Kad ocijeni da bi to moglo pridonijeti ostvarenju političkih ciljeva za koje se zalaže, Pilar će pred kraj rata, nastupajući pred stranom publikom, ponekad upotrijebiti pojam »rasa« i koju od njegovih izvedenica, ali mu rasna pripadnost nikad ne će biti važan, a kamoli odlučujući čimbenik u nacionalnom, vjerskom ili socijalnom diferenciranju naroda, odnosno u narodnosnom, političkom, vjerskom ili kulturnom opredjeljivanju pojedinca. Naprotiv, tijekom cijeloga života u raznim će djelima isticati nepovredivost prava pojedinca i zastupati mišljenje da su svi narodi rasne i etničke mješavine nastale djelovanjem primarno političkih uzroka.

Njegujući svoju privrženost slavenstvu i stalno zastupajući mišljenje da su Hrvati i Srbi slavenski narodi istoga rasnog podrijetla, u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca će Pilar između 1924. i 1927. objaviti više tekstova o biološko-antropološkim temama. Bio je to dio njegove djelatnosti u Sociološkome društvu u Zagrebu kojemu je 1927. postao i predsjednikom, a ujedno očit odgovor na pokušaj režimskog utemeljenja rasnog jugoslavenstva. Ističući i tada kako su Hrvati i Srbi slavenski narodi zajedničkoga rasnog podrijetla, Pilar svojim sociološkim raspravama nastoji potkopati tendenciju stvaranja jedinstvenoga naroda. Iako tada pokazuje znatno zanimanje, pa i simpatije prema eugeničkim nastojanjima,

²⁹⁰ O Thimmeovim političkim pogledima opš. T. JONJIĆ, »Politički pogledi dr. Ive Pilara 1918.–1933. *Immer wieder Serbien* – radiaklni zaokret ili dosljedni nastavak Pilarove političke misli?«, *Pilar*, 5/2010., br. 9 (2), 12-21.

usteže se o njima pisati, napominjući kako je stvar i dalje previše zamršena da bi se o njoj mogao dati jasan i određen sud.

I u tom razdoblju on zadržava svoju tradicionalnu sociološku kategorizaciju prema kojoj ključne elemente ljudskog društva čine pojedinac, obitelj, narod i država. U posljednjem razdoblju života će u tu kategorizaciju, očito kao ustupak Hrvatskoj seljačkoj stranci kojoj se približava od 1928. godine, unijeti i stalež kao poseban element. No, od 1928. i skupštinskog atentata, kod njega dosta naglo splašnjava interes za biološko-antropološka pitanje, a ponovno jača težnja za što neposrednijim sudjelovanjem u političkome životu. U tom se razdoblju Pilar intenzivno vraća i vjersko-kulturnim studijama, uvjeren da je, pored geopolitičkoga, upravo religijski moment odigrao presudnu ulogu u oblikovanju južnoslavenskih naroda, njihovih kolektivnih predodžaba i kulturnopolitičkih orijentacija. Ni u tim spisima, a ni u mnogim povjerljivim dokumentima i spomenicama namijenjenima vodećim političkim ljudima u Hrvatskoj, Pilar uopće ne spominje ni rasno učenje niti eugeniku.

To govori da njegovi spisi i njegovi pogledi, promatrani kao cjelina, jasno pokazuju da su svi ti njegovi interesi i nastojanja imali zajedničku, jedinstvenu zadaću: Pilar je težio formuliranju dugoročnoga, realističnog i provedivog programa ujedinjenja hrvatskih zemalja i njihova državnopravnog osamostaljenja. Zato i njegov kratkotrajni nešto intenzivniji interes za biološko-antropološke teme sredinom 1920-ih godina treba kontekstualizirati te promatrati kao reakciju i odgovor na »srbohrvatstvo« i jugoslavenstvo, jedinu rasističku koncepciju koja je u hrvatskim zemljama do Pilarove smrti bila dosljedno smišljena i ozbiljno provedena.

Tomislav Jonjić

Ivo Pilar's Stance on Racial Doctrine and Eugenics

During the four decades of public activity, Ivo Pilar was defamed, suspected for and accused of many things, but neither contemporaries nor his political opponents ever reproached him for supporting the racial doctrine, advocating the violent and undemocratic principles of struggle or for his affinity for racist concepts. Only after the break-up of Yugoslavia have there been a number of authors who think Pilar was one of the intellectual creators of the undemocratic and racial ideology that supposedly used eugenic methods in order to achieve its objectives. In this paper, the author shows what the critics of Pilar's work have in common why their views are erroneous and why Pilar's political and scientific engagement should be contextualized and viewed as a reaction and response to »Serbo-Croatianism« and Yugoslavism the only racial concept in the Croatian lands that had been consistently brought up and seriously enforced until Pilar's death.